

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուրարտական կրոնի ու դիցարանի մասին հիմնական տեղեկությունները մեզ են հասել ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների¹ (հատկապես՝ Մհերի դռան) միջոցով: Զիչ չեն նաև գրավոր և բանավոր այլ աղբյուրները, որոնք պարունակում են ուրարտական դիցարանի և կրոնական հավատալիքների վերաբերյալ բազմազան և ուշագրավ տվյալներ: Դրանց թվին պետք է վերագրել ասուրա-բաբելական սեպագիր աղբյուրները²: Անուղղակի տեղեկություններ են պարունակում նաև տարբեր ժամանակաշրջանի հայկական գրավոր (վաղ միջնադարյան մատենագրություն³) և բանավոր («Սասնա ծռեր» էպոսը⁴ և այլն) աղբյուրները: Ուրարտական կրոնի շատ ասպեկտների մասին անգնահատելի տեղեկություններ են պարունակում պատմական Հայաստանի և նրա տարածքից դուրս հայտնաբերված ուրարտական շրջանի բազմաթիվ գտածոները (բրոնզե թիթեղներ, գոտիներ, կնիքներ, որմնանկարներ, բարձրաքանդակներ և այլն):

Ուրարտական դից/դիցուհիների թվի և դասակարգման հարցի պատասխանը մենապես տրված է Ուրարտուի մայրաքաղաք Դաշքա (/Tospa/)-ի մերձակայքում գտնվող և ուրարտական գերագույն աստծուն նվիրված պաշտամունքային «դռներ»-ի (առավել հայտնի է «Մհերի Դուռ» անվան տակ) վրա փորագրված արձանագրության շնորհիվ: Այս ծավալուն արձանագրությունը

¹ Ուրարտական արձանագրությունների առավել ամբողջական հրատարակությունները տե՛ս **Salvini M.**, 2008–2012: **Арутюнян Н.**, 2001:

² Նշելի է Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի կողմից Աշշուր աստծուն ուղղված այսպես կոչված «նամակ»-ն՝ իր հանրահայտ ութերորդ արշավանքի նկարագրությամբ: Այդ «նամակում» մանրամասն նկարագրված է ուրարտական գերագույն աստծո՝ Դալադի-ի պաշտամունքային կենտրոն Արդինե-ի (այսօր՝ *Muşasir*) նվաճման և թալանի տեսարանը և պարունակում է արժեքավոր տեղեկություններ Դալադի-ի պաշտամունքի և նրա գլխավոր տաճարի մասին:

³ Օրինակ, հնագույն Հայաստանում կատարվող գուշակությունների մի եղանակի նկարագրության համար տե՛ս ծան. 63: Ուշ հայկական գրավոր և բանավոր աղբյուրներում պահպանված և ուրարտական շրջանից մեզ հայտնի կրոնա-ժխական բնույթի բազմաթիվ առնչությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Վարդումյան Գ.**, 1992, 76–86:

⁴ «Սասնա ծռեր»-ի և ուրարտական դիցարանի կապի մասին տե՛ս **Дьяконов М.**, 1983, 190–194: 1990, 221, 224 ծան. 78: **Պետրոսյան Ա.**, 1997, 23–32: **Petrosyan A.**, 2006, 222–32: **Radner K.**, 2012, 253–4, և այլն:

պարունակում է ուրարտական դիցարանի գրեթե ամբողջական ցանկը: Նրանում բոլոր վկայված աստված-աստվածուհիներն թվարկված են հստակ դասակարգմամբ՝ ըստ սեռի և առաջնայնության: Միերի Դռան արձանագրությունում, հստակ օրինաչափություն է նկատվում նաև զոհաբերվող կենդանիների տեսակների, քանակների և զոհաբերման եղանակների մեջ⁵: Ուրարտական դիցարանում կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում ուրարտական բարձրագույն աստվածների եռյակը՝ ⁶Haldie գերագույն աստծո գլխավորությամբ: Վերջինս, Ուրարտում ավելին էր, քան սոսկ գերագույն աստվածը: Մեզ հասած տեքստերում ⁶Haldie-ն գործնականում ամենուր է և գործնականում ամբողջությամբ փոխարինում է ուրարտական պանթեոնի մյուս բոլոր աստվածներին⁶:

Ուրարտական դիցանունների ստուգաբանություններին տարբեր ժամանակներում անդրադարձել են ինչպես օտար, այնպես էլ հայ մի շարք հետազոտողներ⁷: Ընդ որում, ուրարտական դիցանուններն ուսումնասիրության նյութ են դարձել թե՛ առավել լայն, թե՛ նեղ՝ պատմալեզվաբանական առումներով: Չնայած այս ամենին, ուրարտական դիցարանը մեզ համար դեռ հիմնականում մնում է չպարզաբանված: Խնդիրներ կան ինչպես դիցանունների պատմալեզվաբանական ստուգաբանման, այնպես էլ դիցերի միջև հնարավոր ժառանգական և պաշտամունքային փոխկապակցությունների և այլ հարցերում: Այնուամենայնիվ, ուրարտական դիցարանի վերաբերյալ ուրարտագիտության արդի փուլում կուտակվել է բավարար նյութ: Այն հնարավորություն է տալիս կրկին անդրադառնալ սույն խնդրին, փորձել որոշակի հստակեցում մտցնել եղած մեկնաբանություններում և տալ նորերը: Ուրարտական դիցանունների պատմալեզվաբանական ստուգաբանմանը խոչընդոտող հանգամանքներից, թերևս, առաջին հերթին պետք է առանձնացնել դրանց մարմնավորող դիցերի ֆունկցիոնալ-կերպարային նկարագրի մասին տեղեկությունների բացակայությունը կամ եղածների սղությունը: Այս հանգամանքը առավել է շեշտադրվում, եթե մենք հաշվի ենք առնում, որ ուրարտական դիցանունները մեզ են հասել սեպագիր աղբյուրների (տեքստերի) միջոցով: Մինչդեռ հայտնի է, որ սեպագիր համակարգին հատուկ է նշանների ընթերցման անմիարժեքություն (polyvalence, polymorphism) և հնչյունների արտացոլման սահմանափակություն: Իսկ դա հաճախ անհնար է դարձնում սեպագրերով

⁵ Տե՛ս Հմայակյան Ս., 1990, 24–32: Այս արձանագրությունում առկա մաթեմատիկական հստակ օրինաչափությունների մասին տե՛ս Արմին Ա., 2008:

⁶ Գ.Ղափանցյանը այս երևույթը դիպուկ կոչում է «խալդամոլություն» [**Ղափանցյան Գ.**, 1940, 114]:

⁷ Կ. Լեհման–Հաուպտ, Մ. Ռիմշայդեր, Գ. Ղափանցյան, Գ. Ջահուկյան (հատկապես տե՛ս Ջահուկյան Գ., 1986), Ի. Դյակոնով, Ս. Հմայակյան, Վ. Իվանով, Գ. Վարդումյան, Ա. Պետրոսյան, Ա. Դավթյան և այլք:

հաղորդված անունի ճշգրիտ հնչյունական ընթերցումը: Նկատի ունենալով այս բոլոր հանգամանքները՝ ուրարտական դիցանունների պատմալեզվաբանական ստուգաբանություններում կառաջնորդվենք հետևյալ հիմնական սկզբունքներով:

1. Դիցանունների ստուգաբանության ընթացքում անպայման հաշվի է առնվում տվյալ դիցի ֆունկցիոնալ-կերպարային բովանդակության և համեմատվող բառ(արմատ)ի իմաստային համադրելիությունը: Բնականաբար, այս դրույթից բխում է, որ ստուգաբանվող դիցերի կերպարները պետք է բավարար չափով մեզ հայտնի լինեն:

2. Բազմամանկ դիցանունների դեպքերում, երբեմն շեշտը կարող է դրվել միայն դիցանունների և համադրվող համապատասխան բառաձևերի հնչյունական համեմատության վրա՝ անտեսելով դրանց համար կանխադրվող բովանդակային-իմաստային կապի ստուգման հնարավորությունը: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ, ամեն դեպքում, նման ստուգաբանությունների հավաստիության աստիճանը բարձր չէ:

3. Ուրարտական որոշ դիցերի ֆունկցիոնալ-կերպարային բովանդակությունը և/կամ դրանց անվանումների արտահայտած հավանական իմաստները պարզաբանելու նպատակով առաջին հերթին օգտվում ենք ուրարտերենի լեզվական տվյալներից, բնականաբար, եթե այդպիսի հնարավորության կա:

Ելնելով վերոնշյալ հիմնական դրույթներից՝ անդրադառնանք ուրարտական դիցարանի առաջին քառյակին (դիցերին և դիցուհիներին): Փորձենք ճշգրտել դրանց համար առաջարկվող պատմահնչյունական ստուգաբանություններն և/կամ առաջարկել հավանական նորերը:

Դիցեր

Haldie, Aldie: Ուրարտական դիցարանի գերագույն աստվածն է: Ուրարտական աստվածներին պատկերող՝ Վերին Անձամից հայտնաբերված հայտնի վահանի⁸ վրա Haldie-ն պատկերված է կրակե բոցերով շրջապատված՝ թշնամիների վրա հրե նետ արձակելիս (նկ. 1)⁹: Ինչպես երևում է այդ և մի շարք այլ փաստերից Haldie-ն եղել է արևի և սրբազան կրակի աստվածը և իր

⁸ Վերոհիշյալ վահանի վրա պատկերված են Ուրարտուի 12 աստվածները (արևի աստված Haldie-ից, մինչ լուսնի աստված Melarde-ն), որոնք հալածում են տապալված թշնամիներին: Տե՛ս **Belli O.**, 1999, 37–47, 70 և նկ. 17:

⁹ Որոշ հետազոտողներ կասկածանք են հայտնում առ այն, որ վահանի վրա պատկերված դիցը դա Haldie-ն է: Այսպես, օրինակ, Պ. Չիմասկին ենթադրում է, որ նշյալ վահանի վրա պատկերված աստվածներին առաջնորդում է արքան, իսկ Haldie-ն այնտեղ ընդհանրապես բացակայում է [**Zimansky P.**, 2012, 105–6 ծան. 10]: Սա հակասում է ուրարտական տեքստերի բովանդակությանը, քանզի դրանցում հստակ նշվում է, որ հենց Haldie-ն է մշտապես առաջնորդում ուրարտական զորքին և իր զենքով հալածում թշնամիներին:

Ֆունկցիոնալ-կերպարային բովանդակությամբ մեծապես նույնանում է Միթ-րա/Միհրի հետ¹⁰: Նա հին միջագետքյան դիցաբանությունում չունի նմանօրինակ¹¹: Այդ պատճառով, ի հակադրություն ուրարտական գերագույն եռյակի մյուս դիցերի, ամենուր վկայված է միայն հնչյունագիր տեսքով: Մինչ այժմ հայտնի տեքստերում այն գրվում է ^dHaldie (վանկագիր՝ ^dHal-di(-e)/-), Կելիշի-նի երկլեզվյա արձանագրությունում մի քանի անգամ՝ Aldie (վանկագիր՝ ^dAl-di(-e)/-) ձևերով¹²: Իսկ ահա Միհրի Դռան արձանագրության առաջին օրինակում մեկ անգամ վկայված է ^dDi- ձևով (*DIGIR*^{MEŠ} ^d*Di-ni-né su-si-né*¹³ «աստվածներին՝ Դի-ի (իմա. ^dHaldie-ի) տաճարից» [CTU A 3-117, *KVKH* 38 I17]): Միհրի դռան այս դրվագում ուրարտագետները ^d*Di-ni-né*-ին հավելում են *hal* նշանը՝ ենթադրելով, որ այն Ուրարտուի գրիչների կողմից պատահաբար բաց է թողնվել: Իհարկե չբացառելով նման բացթողումը, այնուամենայնիվ նշենք, որ Խալդիի անվան հետ կապված որևէ այլ սխալ ուրարտական արձանագրություններում հայտնի չէ: Իսկ եթե նկատի ունենանք նաև այն հանգամանքը, որ խոսքը վերաբերում է ուրարտական գերագույն աստծո անվանը՝ գրված պետության գլխավոր պաշտամունքային արձանագրությունում, ապա նման պատահականությունը մեզ քիչ հավանական է թվում: Բուն ուրարտական տեքստերից դուրս ^dHaldie-ն բազմիցս վկայված է նաև ասուրական արձանագրություններում՝ ^dHaldia ձևով: Ինչպես ասուրական, այնպես էլ ուրարտական և արեմենյան տեքստերից մեզ են հասել նաև ^dHaldie-ի անվամբ կազմված մի շարք անձնանուններ¹⁴:

Լեհման-Հապուտը անդրադառնալով Haldie դիցանվանը՝ այն վերլուծում է Hald-di ձևով, որտեղ *hal*-ն կապում է կովկասյան *hal* «երկինք» բառարմատի հետ, իսկ *di*-ն համարում անվանակերտ ածանց: Ըստ այդմ, նա, Haldie

¹⁰ Հղումները տե՛ս ծան. 4: Haldie-ի արևային բնույթի մասին տե՛ս նաև **Ղարազյոզյան Ա.**, 2011, 203–8: Վերջինս այս դիցանվան հիմքում տեսնում է Hald-(տարբերակ՝ Al-) արմատը՝ բխեցնելով այն հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայ. *ալ* (*ալա*) «վառ կարմիր, կրակ, բոց» բառարմատից: Նա իբրև Haldie անվան մի տարբերակ է համարում նաև Ardini տեղանունը, որը Haldie-ի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր (տե՛ս նույն տեղում):

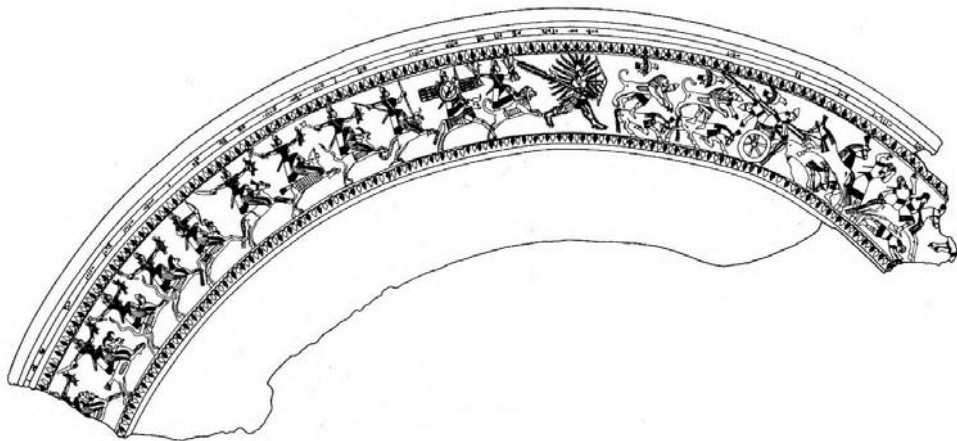
¹¹ Ա. Պետրոսյանը փորձում է ծագումնաբանական կապ տեսնել (H)aldie-ի և հայաստական գերագույն աստծու միջև, որը խեթական տեքստերում վկայված է «^DU. GUR» գաղափարագիր տեսքով [**Պետրոսյան Ա.**, 2006a, 40–41]:

¹² Aldie տարբերակի առկայությունը, ապացուցում է, որ այս դիցանվան մեջ սեպագիր *h* (*hal*) նշանը պետք է արտասանել /h/ (/hal/):

¹³ Ուր. (E)s(u)=use «աշտարակաձև սրբավայր/տաճար» [**Salvini A.**, 1979, 581–2. **Salvini A., Wegner I.**, 2014, 113, և այլն]: Սույն գոյականը կազմված է *su-* հիմքից և *-use* /oc/ տեղացույց ածանցից (այս ածանցի մասին տե՛ս **Այվազյան Ս.**, 2013, 34–5): Բառն ամբողջությամբ՝ հմմտ. հայ. *ցու-նց*, «տանիքի կամ սրահի վրա գտնվող երեսը բաց ինչ-որ կառույց (երեսը բաց վերնահարկ)», վկայված է ԲՀ-ում, որտեղ մեկնվում է իբրև «ցուիք, որ ի տանիսն լինի յառաջն բաց», «ցիվք ասին, որ սրահին վերայ երեսաբաց լինի» [**Ամալյան Հ.**, 1975, 320, 438]:

¹⁴ Այս մասին տե՛ս **Дьяконов И.**, 1951, 244–5. **Питровский Б.**, 1959, 228. **Բադալյան Մ.**, 2015, 206, Աղ. 1, և այլն: Ավելի վաղ շրջանի նման հնարավոր վկայությունների մասին տե՛ս **Фрайданк Г.**, 1976, 87:

անունը մեկնաբանում է իբրև «երկնային» [C. Lehmann-Haupt, 1931, 935, հմմտ. նաև Б. Пиотровский, 1959, 224: Г. Меликишвили, 1960, 427]: Գ. Ջահուկյանը նույնպես հնարավոր է համարում ուր. Haldie դիցանվան վերլուծումը Hal-di ձևով՝ երկրորդ բաղադրիչի մեջ տեսնելով հիայ. *դի*- «աստված» բառահիմքը: Իսկ Hal-ը համեմատում է հայ. *հաղ* «անգամ» բառի հետ՝ «ժամանակ» իմաստով: Ըստ այդմ, Haldie-ի համար առաջարկում է «ժամանակի աստված» հնարավոր իմաստը [Գ. Ջահուկյան, 2000, 128–129, ծան. 8]:



Նկար 1. Թշնամուն հալածող ուրարտական դիցերի երթը (Վերին Անձավից հայտնաբերված բրոզե վահանի գծանկար)

Ա.Պետրոսյանը փորձում է Haldie դիցանվան Hal- բաղադրիչը կապել հ.-ե. *wel արմատի հետ, որը որոշ հետազոտողներ առնչում են հնդեվրոպական այսպես կոչված «հիմնական առասպել»-ի հետ¹⁵: Վ. Սարգսյանը՝ մանրամասն քննելով ուրարտ. (H)aldi դիցանվան ստուգաբանման խնդիրն, ենթադրում է, որ (H)aldi անվան հիմքում ընկած է հայ. *յաղտ* «շատ, առատ, վսեմ, քաջ» բառը: Բուն դիցանունը մեկնելով «հաղթական» նա Haldie-ին համարում է հաղթության, ռազմի աստված՝ համադրելով նրան հայոց Վահագն աստծո հետ [Վ. Սարգսյան, 1998, 52–63]: Նախկինում՝ անդրադառնալով այս հարցին, մենք նույնպես հնարավոր ենք համարել նման ստուգաբանությունը, միևնույն ժամանակ չբացառելով, որ սույն դիցանվան մեջ իրականում պետք առանձնացնել հայ. *դի* «աստված» բառարմատը, ինչպես առաջարկում են մի շարք (տե՛ս վերը) հետազոտողներ [Ս. Այվազյան, 2003, 23; 2008, 56]: Ներկայումս կարծում ենք, որ (H)aldie անվան -die բաղադրիչը իրոք պետք է նույնացնել հիայ. *դի*- «դիք, աստված» (հ.-ե. < *dhēs) բառարմատի հետ: Ինչ վերաբերում

¹⁵ Նման համադրման, հնդեվրոպական «հիմնական առասպել»-ի և հարակից հարցերի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Պետրոսյան Ա.**, 2002, 261–9 և անդ նշված գրականությունը:

է (Կ)al-ին, ապա հաշվի առնելով (Կ)aldie-ի արևային բնույթը կարծում ենք, որ այն պետք է ծագի h.-է. **s(a)uH-el-* «արև» արմատից: Այս արմատից են ծագում հուն. *ἥλιος*, լատ. *sol*, կիմրերեն (վալիերեն) *haul*, կոռներեն՝ *heul*, *houl*, բրետոներեն *heol* «արև», հին հնդ. (վեդ.) *súvar*, ավ. *hvarə* «արև, լույս, երկինք» և հնդեվրոպական լեզուներում «արև» նշանակող բազմաթիվ այլ բառերը¹⁶ (նույն արմատից է ծագում նաև արևի աստված Helios-ի անունը (հուն. Ἥλιος, Ἡέλιος), որը, ինչպես և Ապոլոնը, անտիկ շրջանում նույնացվում էր Միթրա-Միհրի հետ: Այն իր հնչունական կերպարանքով շատ նման է ուր. (Կ)aldie-ի առաջին բաղադրիչին: Հայերենը զարմանալիորեն «արև» գաղափարի համար գործածում է մեկ այլ հնդեվրոպական արմատ: Եթե ընդունենք, որ ուր. (Կ)al-ը զարգացել է հենց հայերենի հիմքի վրա, ապա նրա համար հավանական է h.-է. **sauH-/* (ստորին ձայնադարձ) > **hawəl* > ուր. *hal* անցումը՝ միջձայնավորային w-ի հայերենին հատուկ անկմամբ¹⁷: Նկատի առնելով այս ամենը կարծում ենք, որ ճիշտ կլինի սույն դիցանունը տառադարձել *Hal-Die* /*Hal-Dia*/ (Հալ-Դի) ձևով, որը տառացի նշանակում է «արևի աստված»:

Teišeba: Ուրարտական դիցարանի երկրորդ դիցն է: Սկզբնաղբյուրներում, իբրև կանոն, գրվում է հինմերձավորարևելյան ամպրոպի և տարերքի աստծո ^DIM/^DIŠKUR (հազվադեպ նաև ^DX) գաղափարագիր նշան(ներ)ով: Վանկագիր վկայված է միայն երեք անգամ: Վերին Անձավի վերոհիշյալ հայտնի վահանի վրա Teišeba-ն պատկերված է երախը բաց առյուծի վրա կանգնած՝ յուրաքանչյուր ձեռքում կայծակե եռյակ փունջ բռնած (նկ. 1): Առհասարակ ուրարտական սկզբնաղբյուրները խիստ աղքատիկ տեղեկություններ են հաղորդում Teišeba-ի վերաբերյալ: Դա հնարավորություն չի տալիս ունենալ քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում նրա կերպարի և պաշտամունքի մասին: Teišeba-ն սովորաբար նույնացվում (ընդհանրացվում) է խուռա-խեթական Teššub/p-ի հետ, ով երկնքի և ամպրոպի աստվածն էր: Թեև Teššub/p-ի կերպարը որոշակիորեն տարբերվում էր ուր. Teišeba-ից (վերջինս ի հակադրություն Teššub/p-ի գերագույն աստվածը չէր, իսկ նրա խորհրդանիշ կենդանին հավանաբար առյուծն էր, մինչդեռ Teššub/p-ինը՝ ցուլը¹⁸, տե՛ս ստորև), այնուամենայնիվ, նրանց ակնհայտ ընդհանրությունը թույլ է տալիս որոշակի մանրամասներ իմանալ ուր. Teišeba-ի մասին:

¹⁶ Տե՛ս Pokorny J., 1969, 881. Гамкрелидзе Т., Иванов В., 1984, 684 և այլն:

¹⁷ Հմմտ. h.-է. **sneurt* > **newərd* > հայ. *նալրդ*, h.-է. **noyo-ro* > **nowo-ro* > հայ. *նոր*, h.-է. **k'omo-ro* > **soworo* > հայ. *սոր*, h.-է. **gʷrāyō(n)* > **erkawa(n)* > հայ. *երկան* և այլն: Այս մասին մանրամասն տե՛ս H.Martirosyan, 2010:739-40 և անդ նշված գրականությունը:

¹⁸ Չի բացառվում, որ Teišeba-ի խորհրդանիշ կենդանին առյուծից զատ եղել է նաև ցուլը: Ուրարտական պատկերագրությունում բազմիցս վկայված է ցուլի վրա կանգնած տղամարդու կերպար: Սակայն հստակ չէ թե՛ դրանցում ո՞ր դիցն է պատկերված, կամ արդյոք դրանք բոլորը դից(եր)ի պատկերներ են, թե՛ նրանցում կան նաև արքաների:

Teššub/p-ն, ինչպես որ ուր. Teišeba-ն, պատկերվում էր կայծակե եռյակ փունջը ձեռքին: Նրա բնորոշ զենքն էր՝ կացինը կամ մականը, իսկ խորհրդանիշ-կենդանին՝ ցուլը, որի պաշտամունքը տարածված էր ամբողջ Փոքր Ասիայում: Խուռական Teššub-ի կինն էր Hebat մայր աստվածուհին, խեթականինը՝ Արևի *Arinniti աստվածուհին (^DUTU ^{URU}Arinna - «Arinna քաղաքի արևի աստվածուհի»): Համարվում է, որ այս աստվածների պաշտամունքը ունի մեծ հնություն և չի բացառվում, որ այն կարող է ծագել ցուլ աստծո և մայր աստվածուհու նեոլիթյան դարաշրջանի պաշտամունքից (Պորտաբլուր, Եղանիկ): Ա. Պետրոսյանը Teišeba դիցանունը համարելով հնդեվրոպական երկարմատ կազմություն՝ առաջին բաղադրիչի մեջ փորձում է տեսնել հին հայերենում չպահպանված հ.-ե. *tek's «հյուսել, գործել», «սարքել (հատկապես կացնով)», «կացին», իսկ երկրորդի՝ հ.-ե. *op-/ep- «վերցնել, բռնել» արմատները: Դիցանունը ամբողջությամբ թարգմանում է «կացին բռնող, կացնավոր», իբրև «արարիչ աստծո՝ հյուսնի աշխատանքի հետ համեմատվող տիեզերածին գործողություն»¹⁹: Ուրարտական կրոնական ընկալումներում հյուսնության կարևորությունը հաստատում է ուրարտական տեքստերում հաճախակի հանդիպող հետևյալ բանաձևը՝ ush=an=u=me ^dHaldi=še EN=še (ush=an=u=ne ^dHaldi=š=me) baqtu=tuše (կամ huṭu=tuše) gunu=še (ewe ^{LÚ}ipšu=še/ ^{LÚ}UTÚL=še ŠÚ-inei urinei) «առաքեց-ինձ ^dHaldie-ն՝ տերը (առաքեց ^dHaldie-ն-ինձ) հաջողություն (?), մարտունակություն (կամ՝ մարտիկներ) և հյուսնություն (կամ՝ հյուսներ)²⁰ ամեն տեղ» [CTU A 14-1 Ro.13-15/14-2 Ro.12-14/11-123-25/8-3 V₁₅₋₁₆,...] (տե՛ս նաև ծան. 50): Բայց նշված ստուգաբանության խոցելի կողմը՝ առկա հնչյունական անհամապատասխանությունն է: Ա.Պետրոսյանն այն հաղթահարելու նպատակով ենթադրում է *k's > *sk' դրափոխություն՝ հետագա *sk' > հհայ. շ զարգացումով: Սակայն ուր. շ - հհայ. շ համապատասխանությունը նույնպես խնդրահարույց է, վկայված չէ, թեև տեսականորեն չի բացառվում²¹: Բացի այդ, նման մեկնաբանության դեպքում բացատրության կարիք է զգում նաև ei երկբարբառի առկայությունը սպասվելիք պարզ e-ի փոխարեն²²: Ա. Ֆուրնեն և Ա. Բոմհարդը ելնելով իրենց կողմից առաջ քաշված խուռա-հնդեվրոպական ցեղակցության հիպոթեզից և անդրադառնալով խուռա-խեթական Teššub դիցանվանը, այն համարում են ամբողջ-

¹⁹ Պետրոսյան Ա., 2002, 250–253; 2006, 19–21, ծան. 68; Petrosyan A., 2012, 147–151, և այլն:

²⁰ ^{LÚ}ipšu- (= զաղափարագիր ^{LÚ}UTÚL- «ամաններ պատրաստող, ամանների մարդ») - հհայ. *հիսն* «հյուսն, ատաղձագործ, դուրգար, խառատ», տե՛ս Այվազյան Ս., 2006, 204–206; 2013, 91:

²¹ Ուր. շ նշանը մինչ այժմ հայտնի բառային համապատասխանություններում փոխանցում է հհայ. *ս*-ն կամ *շ*-ն:

²² Ա. Պետրոսյանը *է*-ի առկայությունը *ե*-ի փոխարեն բացատրում է հաջորդող *շ*-ի ազդեցությամբ [Պետրոսյան Ա., 2006a, 21, ծան. 73]:

շուրջամբ հնդեվրոպական կազմություն՝ առաջարկելով **dei-* + **subh-* վերլուծումը: Այստեղ առաջին բաղադրիչի տակ նրանք տեսնում են հ.-ե. **dei-/doi-/di-* «շողալ, պայծառ լինել» (բազմաթիվ լեզուներում «աստված»), իսկ երկրորդի՝ **sewbh-/sowbh-/subh-* բ. «փոթորկել, կատաղել», գ. «փոթորիկ, կատաղություն» բառարմատները²³:

Բերված երկու ստուգաբանություններն էլ արված են հնդեվրոպական հիմքի վրա, բայց ամբողջությամբ բացառում են մեկը մյուսին: Իրականում դրանք երկուսն էլ առայժմ հնարավոր է դիտարկել զուտ իբրև վարկած: Մյուս կողմից, համաձայն Միերի Դոան արձանագրության՝ ուր. Teišeba-ի պաշտամունքը սերտորեն առնչվում էր Er(i)dia և Qumi/enu քաղաքների հետ, որոնք, հավանաբար նրա պաշտամունքային հիմնական կենտրոններն էին: Գ.Ջահուկյանը Eridia անունը մեկնում է հիայ. *երիթ* «սեպ» բառով: Նա նաև հնարավոր է համարում, որ վերջինիս *սեպ* «սեպ, ցցված ժայռ, լեռնագագաթ»²⁴ հոմանիշից է ծագում *Միսիան* լեռնանունը²⁵, որը որոշ մասնագետներ նույնացնում են ասուրական աղբյուրներից մեզ հայտնի Eritia լեռան հետ²⁶: Եթե այս ամենը պատահականության արդյունք չէ, ապա չի բացառվում, որ իբրև Ա. Ֆուրնեի և Ա.Բոմհարդի առաջարկի ենթատարբերակ, ուր. Teišeba դիցանվան *-šeb-a* բաղադրիչի մեջ հնարավոր է տեսնել հիայ. վերոհիշյալ *սեպ* բառարմատը²⁷: Այդ դեպքում, նույն արմատն, այլ ձայնավորմամբ, հնարավոր է տեսնել նաև խուռա-խեթական Teššub/p (Te-ššub/p ?) դիցանվան մեջ: Եթե մեր այս դատողությունները ճիշտ են, ապա Teišeba-Teššub/p-ն կապվում է «լեռան, գագաթի, սրածայր ժայռի» գաղափարի հետ: Ուշագրավ է, որ հավանաբար «լեռ» գաղափարի հետ է կապվում նաև ուր. Teišeba-ի կնոջ՝ Baba-ի անունը (տե՛ս ստորև)²⁸: Եզրափակելով քննարկումն, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում նշել, որ Teišeba դիցանվան ստուգաբանման վերոբերյալ բոլոր փորձերն էլ (որոնց հնարավոր է հավելել նաև նորերն) ունեն իրենց ուժեղ և թույլ կողմերը և, մեր կարծիքով, առայժմ մնում են լոկ իբրև վարկածներ:

²³ Fournet A., Bomhard A., 2010, 133:

²⁴ Հ. Անադյանը այս բառի ծագումը թողնում է անհայտ [Անադյան Հ., 1979, 201], Գ. Ջահուկյանը կասկածանքով, իրանական միջնորդավորմամբ, բխեցնում է հ.-ե. **kēi-po* «ցից, սյուն» նախաձևից՝ համեմատելով հին հնդ. śep(h)a «պոչ, առնի», այր. tsep «խայթ, եզր, անկյուն», լատ. cippus «ցից, սրածայր սյուն» ձևերի հետ [Ջահուկյան Գ., 2010, 676]:

²⁵ Ջահուկյան Գ., 1988, 152:

²⁶ Տե՛ս Арутюнян Н., 1985, 261 և անդ նշված գրականությունը:

²⁷ Tei- բաղադրիչի համար, որը հավանաբար ծագում է հ.-ե. **dei* «շողալ, պայծառ լինել» արմատից, հիայ.-ում ունենք նույն արմատից ծագող *տի* «օր», *տի* «ցերեկ, օրվա լույս մասը», *տի-* «մեծ», հմմտ. *տի-նգերը* «տիեզերք», *տի-կին* «տիկին», *տի-այր* «տեր» և այլ բառերը:

²⁸ Թերևս, Teišeba-Teššub/p-ն իբրև արական դից կապվել (ասոցացվել) է՝ սուր լեռնագագաթի, ցցված ժայռի, իսկ Baba դիցունին՝ կտրավուն լեռան, բլուրի (հմմտ. հիայ. *բաբայ* «բլուր») հետ:

Šiuine²⁹ (/Siwin/): Ուրարտական դիցարանի երրորդ աստվածն է և Hal-Die ու Teišeba-ի հետ կազմում է ուրարտական աստվածների զերագույն եռյակը: Ուրարտական արձանագրություններում Šiuine-ն հիմնականում գրվում է UTU/UD «օր», «արև» շումերոգրամով³⁰ (համապատասխանում է ասուրա-բաբելական արևի և արդարության Šamaš աստծուն): Վերին Անձավի վերոհիշյալ վահանի վրա պատկերված է արևի սկավառակից ելնող աստծո տեսքով (նկ.1): Šiuine-ի պաշտամունքը առանձնապես մեծ է եղել Վանա լճի մերձակայքում՝ հատկապես նրա արևելյան հատվածում, որտեղ գտնվում էին նրա հիմնական պաշտամունքային կենտրոնները: Այս հատվածից է հայտնաբերված նաև Šiuine-ին ձոնված մեզ հայտնի առաջին միակ արձանագրությունը (ծան. 30): Վանի արևելյան ափին էր գտնվում նաև թագավորության մայրաքաղաք Tušpan (/Tospa/)-ն, որը կրում էր Šiuine-ի կնոջ (իգական գույգի)՝ Tušpue(n)a-ի անունը³¹:

Յ. Ֆրիդրիխը Šiuine-ն առնչում է խուռ. Šimi/egi «արևի աստված» դիցանվան հետ՝ ենթադրելով Šimigi > *Šiḫigi > *Šiḫiyi > *Šiwī անցում³²: Ի. Դյակոնովը, քննադատելով այդ տեսակետը, այն համեմատում է խեթ. ^dŠiuni, ^dŠiwanni «աստված» (սկզբնապես «լուսի աստված») դիցանունների հետ և առաջարկում է նրա ծագումը խեթերենին մոտ ինչ-որ անատոլիական լեզվից³³: Ըստ Վ. Իվանովի՝ ուրարտ. Šiuine-ն ունի հնդեվրոպական ծագում և բխում է h.-ե *dīu «օր», *deu «աստված», «երկինք» արմատից՝ հնագույն նախագրավոր խեթերենի միջնորդավորմամբ (խեթ. ^dŠiuni /^dŠiwani «աստված, արևի/լուսի աստված», պալ. ^dTijaz «արևի աստված, արև», հհայ. տիլ «ցե-

²⁹ Այս անունը նախկինում ընթերցվում էր Ardinine ձևով և համադրվում էր Ուրարտական գլխավոր աստծո պաշտամունքի Ardine (աքք. Mušašir) հանրահայտ կենտրոնի անվան հետ: Հետագայում Յ. Ֆրիդրիխի կողմից այն ուղղվեց ներկայիս ձևին [Friedrich J., 1940, 214–6]: Այդ ձևին ենք հետևում նաև մենք: Այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում նշել, որ տեքստերի վնասված լինելու պատճառով սույն դիցանվան Šiuine ընթերցումը ամբողջությամբ հուսալի համարել չի կարելի:

³⁰ Մեզ հասած ուրարտական արձանագրություններում Šiuine-ն վանկագիր ձևով վկայված է միայն երեք անգամ՝ երկու անգամ Մինուայի [CTU A 5-80_{1,4}] և մեկ անգամ Արգիստ II-ի [CTU A 11-1₂₈] կողմից թողած կոթողային սյուների վրա: Դրանք երկուսն էլ հայտնաբերվել են Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մոտակայքում գտնվող հնավայրերից: Ընդ որում, առաջինը ձոնված է հենց Šiuine-ին:

³¹ Šiuine-ի պաշտամունքի, նրա երկրպագման կենտրոնների և միջնադարյան հայկական ավանդություններում նրա արտացոլման մասին տե՛ս Հմայակյան Ս., 1990, 44–6:

³² Friedrich J., 1940, 217–8: Տե՛ս նաև Меликишвили Г., 1960, 442: Вильгельм Г., 1992, 92–3. Salvini M., 1995, 39, 183f. Арутюнян Н., 2001, 490, և այլն: Հնչյունական առումով նման համեմատումը մեզ քիչ հավանական է թվում: Քննադատաբար նման համադրման համար տե՛ս նաև Fournet A., Bomhard A., 2011, 141. Kassian A., 2010–2011, 417–8: Վերջինումս փորձ է արվում համադրել ուր. Šiuine դիցանունը «երկինք» գաղափարի հյուսիս կովկասյան լեզուների համար վերականգնվող նախաձևի հետ:

³³ Diakonoff I., 1971, 81–2. Дьяконов И., 1988a, 172. 1982, 27, ծան. 52:

րեկ, օրվա լուսավոր մասը» և այլն)³⁴։ Ս. Պետրոսյանը *Šiaine* դիցանունը բխեցնում հնդեվրոպական մեկ այլ՝ *k^heu₂ «փայլել, լինել պայծառ» արմատից³⁵։ Ա. Պետրոսյանը *Šiaine* դիցանունն է տեսնում Մեծ Հայքի *Սիւնի-ք* (նահանգի անվանում) և *Սևան* (բերդամրոցներ՝ Վանա և Գեղամա լճերի մոտակայքում) տեղանուններում (վերջինս ներկայումս նաև Գեղամա լճի անվանումն է)³⁶։ Եթե *Šiaine* - *Սիւնի-ք* նույնացումն իսկապես հավանական է թվում, ապա նույնը չի կարելի պնդել *Սևան* տեղանվան համար։ Մեր կարծիքով՝ վերջինս ավելի շատ հիշեցնում է ուր. *Teišeba* դիցանվան -šeba տարրը (տե՛ս վերը), իսկ -ն մասնիկի հավելումը հայկական տեղանունների վերջում սովորական երևույթ է։ Այս վարկածի օգտին է նաև այն փաստը, որ Սևանի (Գեղամա լճի) ավազանում *Šiaine*-ի պաշտամունքի հետ կապված փաստեր մեզ հայտնի չեն, մինչդեռ *Teišeba*-ին նվիրված մեզ հայտնի ուրարտական երկու քաղաքներից մեկը գտնվում էր հենց Սևանի ավազանում³⁷։ Ի հավելումն դրա, համաձայն *Sardure II*-ի տարեգրության մի դրվագի, Սևանի մերձակայքում գտնվող *Bamne* և *Uškiane* լեռները փախած մարդկանց այրում է հենց *Teišeba*-ն և ոչ թե՛ *Šiaine*-ն³⁸։ Չի բացառվում, որ ուր. *Šiaine* դիցանվան մեջ պետք է տեսնել նաև հիայ. *սիւն* «այուն» բառը³⁹։ Իմաստի համար հմմտ. օրինակ եգիպտական պաշտամունքային պոլները (*օրեխիսկներ*), որոնք նվիրված էին արևի Ռա աստծուն և խորհրդանշում էին արևային լույսը/շողը։ Իսկ այդ պոլները նշանակող եգիպտերեն բառը (արտասանվում էր՝ *tekhen*) բացի «այուն»-ից ուներ նաև «արևային շող/ճառագայթ» իմաստը⁴⁰։ Մյուս կողմից «բառգիրք հայոց»-ում ունենք *սոյ*- «լույս» արմատը (*սոյք* – *լոյք*, ԲՀ։291)։ Եթե հաշվի ենք առ-

³⁴ **Иванов В.**, 1980, 136. 2001, 16–17. **Гамкрелидзе Т., Иванов В.**, 1984, 897.

³⁵ **Պետրոսյան Ա.**, 2005, 232 և անդ նշված գրականությունը։ Մեր կարծիքով ուր. *Šiaine* (<*Šiu*=*ine*) դիցանվան *šiu*- /*siw*-/ բառարմատի համար նման ծագումը միանգամայն հնարավոր է, ինչպես՝ հնչյունական, այնպես էլ իմաստային առումով։ Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ուրարտական տեքստերում *Šiaine* դիցանունը արտացոլվում է ՄԴՄ «օր, ցերեկ» շումերոգրամի միջոցով։ Իսկ դա հուշում է, որ ուր. *šiu*-ի ծագումը հ.-ն. **diu* «օր» նախաձևից իմաստային առումով ավելի հավանական է։ Այս նույն արմատից է ծագում նաև բնիկ հայ. *սիւ* «օր, ցերեկ», բառը, որն ըստ Գ.Վարդումյանի հին հայերի մոտ պաշտամունքի առարկա էր (հմմտ. *սրունջեան լուսաւոր* «արև» բառակապակցությունը) [**Վարդումյան Գ.**, 1992, 80]։

³⁶ **Петросян А.**, 1987, 67–69. **Պետրոսյան Ա.**, 2006b, 46–47, և այլն։ Եթե դա իսկապես այդպես է, և ուր. *Šiaine* դիցանունը արտացոլված է Հայաստանյան վերոհիշյալ տեղանունների մեջ (հատկապես՝ *Սյունիք*-ի), ապա նրա անատոլիական ծագումը քիչ հավանական է թվում։

³⁷ Խոսքը *Rusa I*-ի կողմից կառուցված քաղաքի/ամրոցի մասին է։

³⁸ Տե՛ս **KYKH**, 241 F26-28/CTU A 9-3 VI26-28։ Այդ լեռների տեղաբաշխման մասին տե՛ս **Ар-тюнян Н.**, 2001, 500, 530։

³⁹ Այս բառը համարվում է բնիկ, որը, սակայն, քույր լեզուներում հատակ գուգահեռ ունի միայն ի դեմս հուն. **κίον** հոմանիշ ձևի (հայ-հունական գուգաբանություն) [**Hübschmann H.**, 1895–1897, 490. **Աճառյան Հ.**, 1979, 221։ **Զահուկյան Գ.**, 2010, 682, և այլն]։

⁴⁰ Որոշ գիտնականներ ելնադրում են, որ այս եգիպտական պոլներն առնչվում են արևածագի և մայրամուտի կենդանակերպային լույսի աստղագիտական երևույթի հետ [**Gary P., Talcott R.**, 2006, 62–7]։

նում, որ ուր. /iw/ երկրաբառը (գրում՝ iu, iw, ib/p) հին հայերենում հաճախ ներկայացված է հենց *ny* երկրաբառի տեսքով (հմմտ. ուր. Tariune /Dariwnə/- հհայ. *Դարոյն-ք* [H. Арутюнян, 2001, 524], ուր. -ibti/-iwti/- - հհայ. *-ոյթ, -ի* <*-*իլթի/նլթի* < *eu-ti [S. Ayvazyan, 2008, 139–140] և այլն), ապա ունենում ենք ուր. Šiuine (< Šiu=ine /Siw=in/) «լուսի/արևի աստված» - հհայ. *սոյ-* «լուս» համապատասխանությունը: Ինչ վերաբերում է *-ine* վերջավորությանը, ապա այն անշուշտ պետք է համադրել ուր. մյուս դիցանուններում (հատկապես արական) վկայված նույնական վերջավորության հետ, ինչպես՝ Baqtu/Huṭu=ine (հմմտ. baqtu/huṭu=tuḫe, տե՛ս ստորև), Waruba=(i)ne, Nala=(i)ne, Ala=ine, Dedua=ine, Atb=ine, Ta/ira=ine (հմմտ. ta/ira), Ermuš=ine (կամ Ermu=ši=ne), Alaptuš=ine (կամ Alaptu=ši=ne), Aira=ine, Aršibe=di=ine և այլն: Հաշվի առնելով վերոհիշյալ փաստերը, մեր կարծիքով, հնագույն խեթերենից փոխառյալ պետք է համարել ոչ թե ուր. Šiuine դիցանունն ամբողջությամբ, այլ šiu- «լուս» բառարմատը (հ.-ե. *diu «օր» > հնագույն խեթ. siw/u- > ուր. šiu- /siw-/ «լուս» > հհայ. *սոյ-* «լուս»), որից և, արդեն հայկական հողի վրա, կազմվում է Šiu=ine դիցանունը⁴¹: Եթե այս ամենը պատահականություն չէ, ապա կարծես թե կասկածի տակ է հայտնվում ուր. Šiuine - հհայ. «Սիւնի-ք» (նահանգի անվանում) և *սիւն* «սյուն» վերոնշյալ համադրումները: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ հին հայերենին խորթ չէր *իւ/ոյ* հերթագայումը (հմմտ. *թոյն/թիւն, դոյր/դիւր, թոյր/թիւր*, և այլն), որոնց մեջ նախնական են համարվում հենց *իւ(ն)-ով* տարբերակները:

Baqtu=ine (մեկ այլ ընթերցմամբ՝ Huṭu=(i)ne): Ուրարտական դիցարանի չորրորդ աստվածն է: Մեզ հասած ուրարտական տեքստերում այս դիցանունը վկայված է հինգ անգամ (երկուական անգամ՝ Վանի մերձակայքում գտնվող Մհերի Դռան և Minua-ի թողած մի կոթողի վրա, մեկ անգամ՝ Այա-նիս/Այազ-ում գտնվող Rusa II-ի ընդարձակ արձանագրությունում⁴²): Այն սովորաբար նույնացվում է ուրարտական տեքստերից մեզ լավ հայտնի baqtu/huṭu=tuḫe (վանկ. baq/hu-tu-tu-(ն)ḫe) վերացական գոյականի հետ⁴³: Եր-

⁴¹ Հյուրնկալության հայկական *Վանաստոր* աստծո անունը կազմված է իրանական փոխառյալ *վան* «բնակություն» [Աճառյան Հ., 1979:302] և բնիկ հայկական *տոր* «տուր» բառարմատներից:

⁴² CTU A 3-15,37; A 5-79,4; A 12-1 I11:

⁴³ Տե՛ս Меликишвили Г., 1960, 397, 430 (իմաստը թողնում է անորոշ); Мещанинов И., 1978, 134–5 (հնարավոր է համարում նույնությունն ուր. huṭi- բայի հետ, որը նա թարգմանում է «դիմել, հայցել, աղերսել (աստծուն)» իմաստով: Ըստ այդմ, նա, huṭu=tuḫe վերացական գոյականի համար առաջարկում է «օրհնություն» իմաստը): Ի. Դյակոնովը [Дьяконов И., 1963, 88] համադրում է խուռ. huṭ-an- ձևի հետ՝ թարգմանելով «հաջողություն»: Մ. Սալվինին ուր. huṭu=tuḫe գոյականը հարցականով թարգմանում է «ուժ, դիմացկանություն» (?) [Salvini M., 2008, 343, 414], իսկ Huṭu=ine դիցանվանը վերագրում «հաջողության (հաղթական) ուժ» (?) իմաստը [Salvini M., 1994, 206], ավելի ուշ նա ուրարտերենում առանձնացնում է huṭ-

կու բառաձևերում էլ առաջին սեպանշանը ավանդաբար ընթերցվում է հս, իսկ բառերն ամբողջությամբ համապատասխանաբար՝ *hutu=ine* (վանկ. *hу-tu-(i-)nέ*) և *hutu=tuhe* (վանկ. *hу-tu-tն-(ն-)he*): Սակայն, նկատի առնելով, որ վերոհիշյալ երկու բառաձևերի համար էլ ուր. տեքստերում բացակայում է **hu/baq-u/ն-tu-* վանկագիր ձևը՝ *baq-tu-* տարբերակը մեզ միանգամայն հավանական է թվում:

Այս բառերի ալլոնտրանքային հնարավոր ընթերցման մասին առաջինը խոսել է Ա. Դավթյանը: Նկատել տալով, որ *hу* նշանը ունի նաև մեկ այլ՝ *bag* ընթերցումը (աքքադական գրում՝ համապատասխանաբար, ըստ կանոնի, նաև՝ *bag/k/q/, pag/k/q* և *bah*), նա հնարավոր է համարում *hу-tu-ի* փոխարեն *bah-tu-* ընթերցումը՝ վերջինիս մեջ տեսնելով հին հայերենի բախտ բառը⁴⁴: Չբացառելով նման ընթերցումն, այնուամենայնիվ, պետք է նկատի ունենալ, որ հհայ. բախտ, -ոյ «բախտ, հաջողություն» բառաձևը համարվում է իրանական փոխառություն: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ մեզ առավել հավանական է թվում այս դիցանվան *baq/k-tu-* ընթերցումն: Այդ դեպքում այն իր հնչյունական կերպարանքով և իմաստով ամբողջությամբ կհամապատասխանի հին հայերենի համար վերականգնվող **բակտ*, -ոյ «բախտ, հաջողություն» ձևին, որը, ինչպես և իրանական համարվող բախտ տարբերակը, ծագում են *h.-ն.* նույն **bhag-to* (< **bhag-* «բաժանել») նախաձևից:

Հաշվի առնելով սույն դիցանվան ընթերցման մեջ առկա երկակիությունը՝ քննարկենք երկու հնարավոր տարբերակներն էլ: Եթե ճիշտ է *baq-tu-* ընթերցումն, ապա այն, անկասկած, պետք է համարել հին հայերենում չպահպանված **բակտ*, -ոյ «բախտ, հաջողություն» վերականգնվող բառաձևի վկայությունը ուրարտական տեքստերում: Միևնույն ժամանակ չպետք է բացառել նաև *bah-tu* ընթերցումը, իհարկե, եթե հնարավոր է, որ հհայ. *բախտ*, -ոյ բառը ոչ թե իրանական փոխառություն է այլ անմիջապես բխում *h.-ն.* **bhag-to*-ից, որը մեզ անհայտ ինչ-որ պատճառով ստացել է նման տեսք (սպասվելիք է փոխարեն առկա է */u/*):

Ինչ վերաբերում է *hutu-* տարբերակին, ապա, նման ընթերցմամբ, մասնագետները սույն դիցանունը, որպես կանոն, կապում են խուռական ^dHudena և ^dHudellura իգական աստվածությունների և/կամ *hud/t-* բայահիմքի հետ: Այսպես, օրինակ, Մ.Ռիմշնայդերն, ուր. *hutuine*-ն առնչելով վերոհիշյալ խուռական աստվածությունների հետ, նրան նույնպես վերագրում է իգական սկիզբ՝ չբացառելով, որ նա իր որոշ հատկանիշներով կարող էր լինել Haldi-ի կինը⁴⁵: Նման կապը չի բացառում նաև Ս.Հմայակյանը⁴⁶: Չնայած իր կողմից արված դիտարկմանն (տե՛ս վերը), Ա.Դավթյանը սույն դիցանվան մեջ *hу-*

«մեծարել, գովաբանել» ('erhöhen, priesen') և *hut-* «աղոթել, գովաբանել» ('beten, priesen') բայերը [Salvini M., Wegner I., 2014, 110]:

⁴⁴ Դավթյան Ա., 2004, 62 (էջատակի ծանոթագրությունը):

⁴⁵ Riemschneider M., 1963, 154.

⁴⁶ Հմայակյան Ս., 1990, 481.

փոխարեն *baḥ* (*bag/q/k*) ընթերցման հնարավորության հարցը թողնում է բաց, կենտրոնանալով *h*-*tu* տարբերակի վրա: Ըստ այդմ, նա նույնպես *h*-*tu*-ն համադրում է խուռական վերոհիշյալ դիցուհիների հետ՝ կապ տեսնելով վերջիններիս՝ հույն դիցաբանությունից մեզ հայտնի «Պլեադներ»-ի, որոնք յոթն են, և հիայ. *Խոթ* «Աղկիոն (Պլեադներից մեկն է)» անվան միջև⁴⁷: Իսպառ չբացառելով վերոհիշյալ խուռ. դիցուհիների և ուր. *Huṭuine/Baqtuine* դիցի համադրման հնարավորությունը, այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում նշել, որ խուռական այս դիցուհիները. 1) վկայված են նաև հավելյալ *u*-ով (*Hu-u-te-n*, ^d*Hu-(u)-te-na*, ^d*Hu-(u)-te-el-lu-ur-ra*)⁴⁸ ի հակադրություն ուրարտ. *baqtu/huṭu* բառարմատի, որը միշտ գրվում է *baq/hu-tu-* ձևով՝ առանց հավելյալ *u*-ի, 2) հոգնակի են (ներկայացնում են յոթնյակ դիցուհիներից բաղկացած խումբ), ունեն իգական սկիզբ և առնչվում են մայրության (արգանդի) և երեխաների ծննդի (մանկաբարձության) հետ⁴⁹: Մինչդեռ ուրարտ. *huṭuine*-ն, նախ, արական դից է, և երկրորդ՝ եզակի է: Բացի այդ, 3) ուրարտ. *huṭu=tuḥe* վերացական գոյականի առկայությունը ^d*Haldie* աստծո կողմից ուրարտական արքաներին տրվող շնորհների թվում⁵⁰ քիչ հավանական է դարձնում վերջինիս իմաստային կապը՝ մայրության, երեխաների ծննդոգնության և մանկաբարձության հետ սերտորեն առնչվող խուռ. դիցուհիների հետ: Ի. Դյակոնովը, իր հերթին, ուր. *huṭu-tuḥe* բառաձևը՝ «հաջողություն» թարգմանությամբ կապում է խուռ. *hut-an-* «հաջող ճակատագիր որոշել» (թարգմանությունը Ի.Դյակոնովի՝ հղումով Է.Լարոշի վրա) բառահիմքի հետ⁵¹, ըստ այդմ, փաստորեն, *huṭu=ine*-ն համարելով «հաջողության» ուրարտական աստվածը: Ինչ վերաբերում է խուռ. *hut/d-* բայարմատին, ապա այն տարբեր հեղինակների մոտ ստանում է տարբեր մեկնաբանություններ⁵²: Մասնագետները այն գերազանցապես թարգմանում են «աղոթել; գովաբանել, մեծարել»⁵³, ինչը մեծ դժվարությամբ է հնարա-

⁴⁷ Գավթյան Ա., 2004, 62: Եթե հաշվի առնենք, որ թե՛ խուռական վերոհիշյալ դիցուհիների, թե՛ հունական «Պլեադներ»-ի դեպքում գործ ունենք խմբակային (յոթնյակ) դիցուհիների հետ, ապա նման կապը նրանց միջև մեզ նույնպես միանգամայն հնարավոր է թվում:

⁴⁸ Laroche E., 1980, 111.

⁴⁹ Մանրամասն խուռական այս աստվածությունների մասին՝ Archi A., 2013, 13–5, 17–8:

⁵⁰ Տե՛ս կաղապարային բանաձևը՝ *ush=an=u=me* ^d*Haldi=še* EN-*še* (*ush=an=u=ne* ^d*Hal-di=š=me*) *baqtu=tuḥe* (կամ *huṭu=tuḥe*) *gunu=še* (*ewe* ^{LÜ}*ipšu=še* *ŠÚ-inei urinei*) «առաքեց-ինձ Հաղին՝ տերը (առաքեց Հաղին-ինձ) հաջողություն (?), մարտունակություն (կամ՝ մարտիկներ) և հյուսնություն (կամ՝ հյուսներ) ամեն տեղ» [CTU A 14-1 Ro.13-15/14-2 Ro12-14/11-123-25/8-3 V15-16,...]:

⁵¹ Дьяконов И., 1963, 88, Diakonoff I., 1971, 76 (հմմտ. Хачикян М., 1985, 47):

⁵² Ինչպես՝ «(նախանշել) ճակատագիրը, բախտը» (“chance”) (?) [Laroche E., 1948, 125–6], «գրել» [B. Иванов, 1992, 591], «նպաստել, բարեհաճ լինել» (“to favour”) [Archi A., 2013, 13–15, 17–18 (հղումով Է. Լարոշի վրա)], «աղոթել, գովաբանել, մեծարել» (“to praise, to magnify”) [Salvini M., 1988, 169f; Fournet A., Bomhard A., 2010, 89; Wegner I., 2007, 261 (“preisen, beten, erhöhen”)] և այլն: Տե՛ս նաև ծան. 43:

⁵³ Տե՛ս նախորդը:

վոր կապել «նակատագիր, հաջողություն» իմաստի հետ: Ըստ այդմ էլ, Մ. Սալվինին և Ի. Վեգները, փորձելով խուռ. *hūt/d-* բայարմատը կապել ուրարտերենի տվյալների հետ, առանձնացնում են ուր. *hūt-* «մեծարել, գովաբանել» և *hūt-* «աղոթել, գովաբանել») բայերը (տե՛ս ծան. 43): Իրականում, սակայն, ուր. *hūt(i)-* բայը գրվում է այլ կերպ (*hū-(ú-)ti/tú-*), գործածված է բոլորովին այլ համատեքստում և որևէ կապ *hūt-* բայարմատի հետ չունի: Այն բազմիցս վկայված է *hūt=ia=de* ^d*Haldi(e)=ede EN-de* ^d*IM-de* ^d*UTU-ne-ede DIGIR^{MES}-a=šte^{KUR}Baiin=a=šte ...* «*hūt-* եղա (ղեպի/առ) ^d*Haldie-ն՝* տերը, *Teišeba-ն*, *Šiuine-ն*, *Baiine=le-ի* աստվածները ... » կաղապարային արտահայտությունում: Գ. Մեյլիքիշվիլին և Ն. Հարությունյանը ուր. այս *hūt(i)-* բայի համար առաջարկում են «աղաչել, մուրալ, հայցել» («*взмолиться*») թարգմանությունը⁵⁴: Իսկ Մ. Սալվինին և Ի. Վեգները, ինչպես արդեն նշվեց, «աղոթել, գովաբանել»: Վերջիններս նման թարգմանության համար անկասկած, հիմնվում են նաև խուռ. *hūt/d-* բայաձևի համար առաջարկվող «աղոթել, մեծարել, գովաբանել» իմաստի վրա: Մեր կարծիքով, ուր. *hūt(i)-* բայարմատը պետք է համադրել միջին հայերենի *խուռ-ել* «երդվել, ուխտել» [Ռ.Ղազարյան, Մ.Ավետիսյան, 2009:334] բայաձևի հետ: Ըստ այդմ, վերոհիշյալ արտահայտությունը հնարավոր է թարգմանել «ուխտ արեցի/երդում տվեցի (ղեպի/առ) ^d*Haldie-ն՝* տերը, *Teišeba-ն* ...»: Նկատի ունենալով խուռ. *hūt/d-* բայաձևի «աղոթել, մեծարել, գովաբանել» թարգմանության ենթադրական, մոտավոր (ըստ համատեքստի) լինելը, չի բացառվում վերջինիս կապը նաև միջին հայերեն վերոնշյալ բայաձևի հետ:

Դիցուհիներ

Waruba(i)ne (*Waruba=(i)n*): Համաձայն Մհերի Դռան արձանագրության՝ ուրարտական դիցարանի գլխավոր դիցուհին է, *Haldie*-ի կինը⁵⁵: Վկայված է նաև մի շարք այլ արձանագրություններում: Ակնհայտորեն այս դիցանվան հիմքից է կազմված ^{md}*Waruba* արական անունը, որը մեկ անգամ վկայված է ուրարտական մի ուլունքահատիկի վրա⁵⁶: Հենվելով ուրարտական պատկերագրությունում *Waruba(i)ne*-ին ավանդաբար վերագրվող կանանց պատկերների (ձեռքին ճյուղ բռնած կին/աղջիկ⁵⁷) և այլ տվյալների վրա, որոշ հետազոտողներ նրան վերագրում են պտղաբերության և բուսականության (այգեգոր-

⁵⁴ Меликишвили Г., 1960, 397; Арутюнян Н., 2001, 447:

⁵⁵ Меликишвили Г., 1954, 161, 371–2; Melikišvili G., 1965, 441–5; Пиотровский Б., 1959, 223; Грантовский Э., 1970, 302–5. Биягов Л., 1974, 99. Հմայակյան Ս., 1990, 38–41: Վարդումյան Գ., 1992, 78–9: Арутюнян Н., 2001, 57 ծան. 8, և այլն:

⁵⁶ Գրված է ^{ID}*Sardure* հայտնի անվան հետ միասին՝ ^{ID}*U-a-ru-ba-a* ^{ID}*Sar₅!-du-re* [C. Walker, 1978:234, 241 նկ. C]: Երկուսն էլ արական անուններ են՝ կազմված համապատասխանաբար *Waruba=(i)ne* և *Sarde* դիցուհիների անուններից:

⁵⁷ *Waruba(i)ne*-ին հաճախ պատկերվում է նաև այծերի/ուլերի ընկերակցությամբ:

ծության) հովանավոր աստվածուհու գործառույթ⁵⁸: Ասորեստանի արքա Sargon II-ի անունից Aššur աստծուն ուղղված ընդարձակ մի «նամակում» (Լուվրյան աղյուսակ. պարունակում է Sargon II-ի հանրահայտ VIII արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը) Bagmastu (կամ Bagbartu, վանկագիր՝ Ba-ag-mas/bar-tu/i) դիցուհին ներկայացվում է իբրև Մուծածիրի գերագույն աստվածուհի և Էալդիա-ի (ուր. Haldie) կին⁵⁹: Այս հանգամանքը բազմաթիվ հետազոտողների համար հիմք է հանդիսացել Bagmastu-ին Waruba(i)ne-ի հետ նույնացնելու կամ նրա մուծածիրյան կերպավորումը համարելու համար⁶⁰: Ոմանք, սակայն, ենթադրում են, որ Bagmastu-ի պաշտամունքը ունեցել է տեղային՝ Մուծածիրյան (Արդինյան) բնույթ, ի հակադրություն Waruba(i)ne-ի, ում պաշտամունքը համաուրարտական էր, հետևաբար՝ այդ դիցուհիներին առնվազն չի կարելի ամբողջությամբ նույնացնել⁶¹: Համաձայն այդ նույն «նամակ»-ի՝ Մուծածիրում պահվում էր «կնիքով ոսկե մատանի՝ նախատեսված հաստատելու Bagmastu-ի՝ Էալդիա-ի կնոջ որոշումները»⁶²: Սա վկայում է տաճարական գուշակությունների հետ Bagmastu-ի հնարավոր կապի մասին (տե՛ս ստորև): Եթե իսկապես Bagmastu-ին պետք է վերագրել նաև «գուշակության» ֆունկցիա, իսկ նրա կերպարը նույնացնել Waruba(i)ne-ի հետ՝ իբրև բուսականության հովանավոր (տե՛ս վերը), ապա նա, թերևս, պետք է աղերսվի հենց բույսերի (ծառերի, ճյուղերի) միջոցով կատարվող գուշակություններին⁶³:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Օձասարի արձանագրության հետևյալ տողերը՝ ... *ter=u=ne a[r]di=še GUD GUD ?* *^dHaldi=e urb=ul=i=ne GUD AB ^dHaldi[=i=ne=e]* (վանկագիր՝ *^dHal-di-[né]*)⁶⁴ *silai=e KUR P[uluadi-x?]* [KYKH 39a/CTU A 3-83.4] «... (նա) դրեց կ[արգ՝ ցուլ ?] *^dHaldie-ին որպեսզի զոհաբերվի, կուլ՝ ^dHaldie-ի կնոջը (երկիր) P[uluadi-x?]*»: Այստեղ, փաստորեն ուրարտական աստվածուհու անվան փոխարեն գրված է

⁵⁸ Лосева И., 1962, 307–10. Հմայակյան Ս., 1990, 38–9; Վարդումյան Գ., 1992, 79, և այլն:

⁵⁹ Luckenbill D., II, 1927, 96–99 (p. 173, 176):

⁶⁰ Биягов Л., 1974, 98–101; Barnett R., 2008, 338; Zimansky P., 1988, 87; Grekian Y., 2006, 162, և այլն:

⁶¹ Меликишвили Г., 1954, 160–2; Пиотровский Б., 1959, 223; Лосева И., 1962, 309; Բաղալյան Մ., 2012, 23–39; 2015, 58:

⁶² Այս մասին տե՛ս Пиотровский Б., 1959, 223: Գրեկյան Ե., 2004, 326; Բաղալյան Մ., 2012, 35:

⁶³ Հին Հայաստանում նման մի հնագույն ավանդույթի մասին հաղորդում է Մովսես Խորենացին (խոսքը սոսիների տերևների շարժմամբ գուշակության սովորության մասին է) [Մովսես Խորենացի, Գիրք Ա, Գլուխ Ի(Ա)]:

⁶⁴ Ն. Հարությունյանը և Մ. Սավինին այս հատվածը ընթերցում են՝ *^dHaldi[i] silaie* կամ *^dHaldi [SAL] silaie* ձևով: Սակայն դա հակասում է ուրարտերենի քերականական կանոններին, ըստ որոնց հատկացուցիչը հոլովով և թվով պետք է համաձայնի հատկացյալի հետ՝ -ne- մասնիկի միջնորդմամբ, եթե հատկացյալը դրված չէ բացարձակ եզակիով [Вильгельм Г., 1988, 102–103]: Հնարավոր է նաև *^dHaldi[x] silai=e* «Հալդի[x]կնոջ» ընթերցումն՝ իբրև մեկ բառ:

«^dHaldie-ի կին», պետք է ենթադրել, որ խոսքը հենց Waruba(i)ne-ի մասին է⁶⁵: Որոշ ուսումնասիրողներ ուր. Waruba(i)ne անունը ծագումաբանորեն կապում են հին հնդկական Վարունա դիցանվան հետ: Այդ տեսակետը հիմնվում է՝ 1) այս երկու դիցանունների հնչյունական կերպարանքի ակնհայտ նմանության, 2) մի կողմից՝ Վարունա – Միթրա, մյուս կողմից՝ ^dHaldie - Միհր (Միթրա) դիցաբանական առկա կապերի վրա⁶⁶: Եթե բառասկզբի ուր. u/w նշանը նախորդում է ձայնավորին, ապա, որպես կանոն, հին հայերենում այն տալիս է *q*⁶⁷: Ըստ այդմ, ուր. waruba(i)ne-ն հիայ.-ում պետք է տար **qaruna(i)ն* (< **qarun(i)l(a)h*) < *waruba(i)ne*⁶⁸): Այդ դեպքում հնարավոր է դառնում ուր. Waruba(i)ne - հիայ. *qarun* (*qar*- *h.-h.* < **uesr*) «զարուն» համապատասխանությունը (**qarun* > *qarun* անցումը, թերևս, կարելի է համարել *աշուն* «աշուն» բառի հետ համաբանության արդյունք)⁶⁹: Այս համապատասխանությունն հավանական է դառնում, եթե ընդունում ենք, որ Waruba(i)ne-ն պտղաբերության և բուսականության աստվածուհին էր (տե՛ս վերը):

Ինչ վերաբերում է Bagmastu (Bagbartu)-ին, ապա ըստ հետազոտողների մեծ մասի՝ այն իրանական ծագում ունի, որի *bag-* բաղադրիչի մեջ պետք է տեսնել իրան. *bag* «բաժին» կամ *baga* «աստված» (< **bag* «բաժին» բառերը⁷⁰: Ս. Պետրոսյանը ենթադրում է թրակա-փոյուզական ծագում՝ նրա մեջ առանձնացնելով նույն *bag-* տարրը՝ «աստված» իմաստով (*bag-* «աստված» + *houn*. *mastos* «կուրծք, բլրակ, կտրավուն բարձունք»)՝⁷¹: Ա.Մնացականյանը Bagmastu-ի մեջ տեսնում է հիայ. *մաստ* «հաստ, ամուր» բառը՝ կապելով այն Արամազդ դիցանվան հետ⁷²:

⁶⁵ Salvini M., 1998, 98:

⁶⁶ Մանրամասն հիմնավորումները տե՛ս Հմայակյան Ս., 1990, 110–1, ծան. 87; Амаякян С., 1990, 48–9; Петросян А., 2004, 42–60; Petrosyan A., 2006, 227–33, 231 ծան. 39; 2002, 92, 126, և այլն:

⁶⁷ Օրինակների համար տե՛ս Այվազյան Ս., 2014, 209–10 և անդ նշված գրականությունը:

⁶⁸ Միջնայնավորային դիրքում ուր. *b* - հիայ. *l* համապատասխանությունը կանոնավոր բնույթ է կրում:

⁶⁹ Այս բառից ունենք՝ *Qarun* և *Qarunehrujan* (*Qarun* + իրան. *hrujan* «դուստր»), վկայված է 10-րդ դարից) իզական անձնունները [Աճառյան Հ., 1942, 450]:

⁷⁰ Տե՛ս Капанцян Г., 1947, 3–4 (իրան. **bag(a)bar(a)*- «բաժին բերնող»՝ իբրև < *bag* «բաժին» + *bar* «բերել, կրել» + *արք.* -tu «իզական սեռի վերջնամասնիկ»); Меликишвили Г., 1954, 161 ծան 3, 372 (իրան. *bag+mazda* «աստված+իմաստուն»); Грантовский Э., 1970, 302; Биягов Л., 1974, 100 («պտղաբերության աստվածուհի» < իրան. *bag* «աստված» + *bar* «բերք» + *արք.* -tu «իզական սեռի վերջնամասնիկ»):

⁷¹ Պետրոսյան Ս., 1979, 52–3 ծան. 46:

⁷² Մնացականյան Ա., 1979, 81–93: Նշենք, որ Գ. Ջահուկյանը հնարավոր է համարում հիայ. *մաստ* «հաստ, ամուր, թանձր», *մաստ* «ածիկ» և *մաստ* «բողբոջած զարի» բառերի ծագումը *h.-h.* **mad-* («թաց, պարարտ») նախարմատից [Ջահուկյան Գ., 2010, 512]: Եթե դա իրոք այդպես է, ապա դրանով կապ է ստեղծվում ^dBagmastu (= ^dBakmastu) դիցանվան և Waruba(i)ne-ին վերագրվող պտղաբերության և բուսականության հովանավորի կերպարի միջև:

Baba: Այս դիցանունը, որը մինչ Այանիս հնավայրի հայտնաբերումը հայտնի էր միայն Միերի Դռան հանրահայտ արձանագրությունից, մասնագետները կարդում էին հենց այսպես՝ Baba (Ba-ba): Ավելի ուշ Գ.Մելիքիշվիլին առաջարկում է Huba (Hu-ba) ընթերցումը⁷³: Նրան հետևում են նաև մի շարք այլ ուրարտագետներ՝ համեմատելով այն խուռ. Hebat-ի հետ⁷⁴: Հետագայում Մ. Սավինին, աչքի տակ ունենալով Այանիսի արձանագրության տվյալներն, իսկ մինչ այդ նաև Ն.Հարությունյանը, ոչ առանց հիմքի, նորից պնդեցին նախկին ընթերցման վրա⁷⁵, ինչին հետևում ենք նաև մենք: Ս.Հմայակյանը՝ անդրադառնալով խուռական Teššub-ին և նրա կնոջը՝ Hebat-ին, նկատում է, որ ամենուր չէ, որ Teššub-ի պաշտամունքն առնչվել է Hebat-ի հետ: Չարգացնելով իր այս միտքը և ելնելով ասուրական աղբյուրներում պահպանված որոշ տեղեկություններից, նա Šubria (Սասուն) երկրի գլխավոր աստված է համարում Teššub-ին: Իսկ նույն աղբյուրներում հիշատակվող «մեծ տիկին» և «էգ առյուծ» տիտղոսը կրող Šubria-ական դիցուհուն նա համարում է Teššub-ի կինը՝ նույնացնելով նրան խուռա-լուվական Kubaba (> ? Kibele⁷⁶) դիցուհու հետ⁷⁷: Եթե դա իրոք այդպես է, ապա, նկատի ունենալով նաև Ուրարտուի և Šubria-ի սերտ կապերը, չի բացառվում, որ ուրարտական Baba դիցուհին աղերսվում է հենց վերոհիշյալ Kubaba-ի հետ: Այդ դեպքում, հաշվի առնելով նաև անունների ակնհայտ նմանությունը⁷⁸, միանգամայն հավանական է դառնում Kubaba և Baba դիցուհիների ընդհանրությունը⁷⁹: Այս ամենից հստակ երևում է ուր. Baba, փոքրասիական (խուռա-լուվական) Kubaba (Kibele) և, թերևս, նաև անտիկ հայկական Անահիտ դիցուհիների կապը⁸⁰: Չի բացառվում նաև ուր. Baba-ի կապը շումերական համանուն դիցուհու հետ⁸¹: Շումերական այս հնագույն դիցուհին մարդկանց և կենդանիների արգասավորության հովանավորն էր («արգասավորության տիրուհին») և կոչվում էր նաև «մայր աստված»

⁷³ Меликишвили Г., 1960, 144, 148 ծան. 1:

⁷⁴ Տե՛ս օրինակ, Пиотровский Б., 1959, 225; 1992, 550; Հմայակյան Ս., 1990, 42, և այլն:

⁷⁵ Арутюнян Н., 1991, 126; 2001, 50, ծան. 28, 480; Salvini M., 2008, 126:

⁷⁶ Հարցը՝ թե արդյո՞ք Kubaba և Kibele դիցուհիները կապված են ոչ միայն կերպարներով այլև անուններով, մասնագետների մոտ մնում է բաց: Մանրամասն մեկնաբանությունների և հղումների համար տե՛ս Dexter M., 2009, 64–5, n. 43:

⁷⁷ Հմայակյան Ս., 1990, 42–4:

⁷⁸ Այս առումով ուշագրավ է Ու.Օլբրայթի առաջարկը Kubaba դիցանունը ստուգաբանել К. Baba «սրբազան Baba», այս մասին տե՛ս Иванов В., 1992, 20, ինչը, կարծես թե, հաստատվում է ուրարտերենի տվյալներով:

⁷⁹ Ուշագրավ է նաև այս դիցանուն(ներ)ի և բալթո-սլավոնական baba «ծեր կին, մայր, մեծ մայր, տատներ» [Berneker E., 1924, 36; Pokorny J., 1959, 91–92] բառերի նմանությունը:

⁸⁰ Անահիտի և Kubaba/Kibele դիցուհիների պաշտամունքներում նկատվող ընդհանրությունների մասին տե՛ս Հմայակյան Ս., 1990, 44:

⁸¹ Այս մասին տե՛ս Salvini M., 1995, 187; Գևորգյան Ա., 2002, 254; 2006a, 19, ծան. 68; Դավթյան Ա., 2004, 121–2, և այլն:

ծուհի»։ Իսկ նրա ամուսինը՝ Ningirsu-ն, իր մի շարք հատկանիշներով (առյուծ, փոթորիկ, զինվոր)⁸² աղերսվում է ուր. Teišeba-ի հետ։

Ուրարտերենում ունենք babane «լեռ, բլուր» (հմմտ. նաև խուռ. pabani (p/ba-(a)-p/ba-n-, wa_a-a-wa_a-nV-, ուգ. [pbn]) «սար»⁸³ և հիայ. բարբայ «բլուր»⁸⁴։ Առաջին հայացքից, կարծես թե, «արգասավորության և առատության մայր աստվածուհի» և «լեռ, բլուր» իմաստները դժվար է կապել միմյանց⁸⁵։ Եթե, այնուամենայնիվ, նման կապ կա, ապա այն պետք է փնտրել այլ աղբյուրներում, քանզի ուրարտական սկզբնաղբյուրները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում Baba դիցուհու կերպարի մասին։ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Ա.Դավթյանի այն դիտարկումը, համաձայն որի ուրարտական դից(ուհի)ները պետք է որ ունենան իրենց արտացոլումն երկնքում՝ ի դեմս աստղերի և համաստեղությունների։ Իսկ այդ դիցերի դասավորությունը (հերթականությունը) Միերի դռան արձանագրությունում պետք է համապատասխանի MUL.APIN-ում թվարկված աստղերի կարգին։ Հենվելով իր կողմից առաջ քաշված այս դրույթի վրա՝ նա ուր. Baba-ն համապատասխանեցնում է շում. LU.LIM «եղջյուր» - հուն. Կասիոպեա համաստեղությանը։ Եթե իրոք այդպես է, ապա իբրև baba «լեռ, բլուր» բառի և Baba դիցանվան կապի բանալի կարող է ծառայել կելտական արգասավորության Anu մայր դիցուհին («աստվածների մայրը»), որը նաև աղերսվում էր «մայր հողի» գաղափարի հետ։ Նա կելտական ավանդապատումներում նույնացվում է հենց Կասիոպեայի հետ, իսկ նրա պաշտամունքը անքակտելիորեն կապվում է սրբազան գույգ բլուրների հետ, որոնք ընկալվում են նաև իբրև Anu-ի կրծքեր (Paps of Anu)⁸⁶։ Եթե այս ամենը պատահականություն չէ, ապա պետք է ընդունել, որ Baba դիցուհու անունը ծագում է «բլուր/լեռ» գաղափարից։ Ուշագրավ է, որ տարերքի աստվածը, ով Baba-ի ամուսին էր, հին մերձավորարևելյան պատկերացումներում ընկալվել է նաև իբրև գույգ լեռների վրա կանգնած դից⁸⁷։

⁸² Ningirsu-ի մասին համառոտ տե՛ս Leick G., 2003, 23:

⁸³ Laroche E., 1980, 190–1: Ըստ Ֆուրնեի հնարավոր է, որ ծագում է հնդեվրոպական < *bhen- ‘mountain’ (Celtic *benn-, Greek (Cyrenean) βουνός) նախաձևից [Fournet A., 2010, 6]:

⁸⁴ Վկայված է միայն ԲՀ-ում [Ամալյան Հ., 1975, 45], տե՛ս նաև Ջահուկյան Գ., 2010, 109 և այլն:

⁸⁵ Ա. Պետրոսյանը փորձում նման մի կապ տեսնել «լեռան» և Teišeba միջև՝ նշելով, որ այն «լավագույնս է համապատասխանում ամպրոպի աստծո՝ լեռանը, ժայռին հարվածելով բեղմնավորելու պատկերացմանը» [Պետրոսյան Ա., 2006a, 19, ծան. 68]: Իսկ Մ. Բադալյանը չի բացառում «լեռան, ժայռի» կապը Haldie-ի հետ, իբրև «ժայռից ելնող՝ մեռնող-հառնող աստվածություն» [Բադալյան Մ., 2015, 136]:

⁸⁶ Monaghan P., 2004, 20, 375; Knight S., 2002, 120: Հենվելով Կասիոպեա համաստեղության M-աձև տեսքի և որոշ այլ տվյալների վրա՝ Baba դիցուհու և «գույգ լեռներ»-ի միջև առկա հնարավոր կապի եզրակացության է գալիս նաև [Դավթյան Ա. 2004, 121–2]:

⁸⁷ Dijkstra M., 1991:

Տւֆս(ն)ea: Համաձայն Միերի Դռան արձանագրության ուրարտական դիցարանի երրորդ դիցուհին է, արևի և լուսի աստված Šiuine (/Siwin/)-ի կինը: Նա այսպես է կոչվել Ուրարտուի մայրաքաղաք Դաֆա /Tospa/ (հիայ. *Snuuy*, սեռ. *Snuuyaw-j*)-ի անունով: Հավանաբար հենց Դաֆա-ն էլ հանդիսացել է Դաֆս(ն)ea-ի պաշտամունքի կենտրոնը: Ուշագրավ է, որ Դաֆա մայրաքաղաքն Ասուրական տեքստերում վկայված է Դաֆա ձևով, սակայն պարզ չէ, թե արդյո՞ք սա Դաֆա/Tospa/ անվան աղավաղված ձևն է, թե՞ առավել հին տարբերակ, որը պահպանվել է ասուրերենում: Եթե մտածենք, որ դա առավել հին՝ նախնական ձևն է, ապա պետք է ենթադրել /Tor(u)spar/ > /Tospa/ անցում, ինչի համար հմտ. օրինակ, ուր. *taršu=ane* /*darsu=an*/ «մարդկանց խումբ» - հիայ. *դա(ր)ս*, *-ու* «նույնը» (*ր*-ով տարբերակը պահպանվել է միայն բարբառներում): Երկու դեպքում էլ մենք դժվարանում ենք որևէ հուսալի ստուգաբանություն տալ այս անվանը: Պարզ չէ նաև Դաֆս(ն)ea-ի կերպարը⁸⁸:

Aui: Վկայված է միայն Միերի Դռան արձանագրությունում՝ չորրորդ աստվածուհիների շարքում: Ըստ այդմ էլ համարվում է ուրարտական դիցարանի չորրորդ դիցուհին՝ Baqtu(i)ne/Խստ(i)ne-ի կինը: Այլ տեղեկություններ այս դիցուհու մասին ուրարտական աղբյուրները չեն պարունակում:

Ի.Մեչանինովն ուր. Aui դիցանունը կապում է անեծքի բանաձևերը հաճախ եզրափակող «*auie ueulie*» բառակապակցության առաջին բառի հետ: Միևնույն ժամանակ նա նշում է, որ վերջինս անեծքի բանաձևերում երբեմն փոխարինվում է «*qiu-raide kulitune*» բանաձևով, որը նա թարգմանում է «զետինն ուղարկել»: Ըստ այդմ, նա *auie*-ի համար առաջարկում է «ստորգետնյա աշխարհ» իմաստը⁸⁹: Հարցը քննարկելու համար բերենք վերոհիշյալ բառակապակցությունները պարունակող ուրարտական անեծքի բանաձևերը՝ ընդհանրական տեսքով, բաժանված ըստ խմբերի (A և B):

A: *turinine* ^d*Haldiše* [(այլ դիցեր)] *mani* [(tine) (*armuzi armuzige*) *armuzi*] ^d*UTU-ne pei(ne)* [*mi arhe uruliane mi inaine mi* ^{LU}*nara auie ululie*] «թող ոչնչացնեն (հատեն) *Haldie*-ն [մյուս աստվածները]՝ նրան, (նրա) անունը, (նրա) զարմը, (նրա) զարմի ? զարմը, արևի տակից, ... *auie ululie*»:

B: (*mi-ni*) ^d*Haldi=še* [(այլ դիցեր)] *mi tine* (*mi armuzi*) *mi zelbe qi(u)raide kuletune* «... *Haldie*-ն [մյուս աստվածները]՝ ոչ (նրա) անունը, ոչ (նրա) զարմը, ոչ (նրա) ցեղը, թող չթողնեն (?) զետնի վրա»:

⁸⁸ Բ. Պիոտրովսկին ենթադրում է, որ ուրարտական պատկերագրությունում երբեմն հանդիպող՝ արևի սկավառակը թևերի միջև պահող կանացիակերպ թռչունը հենց Դաֆսea-ն է [Пиотровский Б., 1959, 225; 1992, 550]: Ա. Պետրոսյանը կարծում է, որ Դաֆս(ն)ea-ի հատկանիշները պետք է պահպանված լինեն Շամիրամի կերպարում [Պետրոսյան Ա., 2006b, 21, 136–7]:

⁸⁹ Мещанинов И., 1978, 71–72: Հղում անելով վերջինիս վրա՝ նույնը կրկնում է Ա. Պետրոսյանը [Петросян А., 1988, 56–63: Պետրոսյան Ա., 2002, 246–247]:

Ինչպես տեսնում ենք, բերված բանաձևերում առկա է միայն «թող ոչնչացնեն (հատեն) աստվածները՝ այսինչին, այնինչին՝ արևի տակից» - «... աստվածները՝ ոչ այսինչին, ոչ՝ այնինչին՝ թող չթողնեն (?) գետնի վրա» հակադրությունը: Իսկ դրանից ամենևին էլ չի բխում, որ «*qiuraide kuletune*»-ն համարժեք է (փոխարինում է) «*auie ulalie*» անհասկանալի բառակապակցությանը: Հետևաբար, Մեշչանինովի կողմից ուր. *auie* բառաձևի համար առաջարկվող «ստորգետնյա աշխարհ» թարգմանությունը ոչնչով հիմնավորված չէ:

Գ. Ջահուկյանը՝ անդրադառնալով *Aui* դիցանվանը, հիմնվելով միայն հնչյունական կերպարանքների համապատասխանության վրա, հնարավոր է համարում, որ վերջինիս մեջ կարելի է տեսնել հիայ. *hau* «պապ» բառը⁹⁰: Ա. Դավթյանը նկատել է տալիս, որ ուր. *Aui*-ն իգական է և, ըստ այդմ, բացառում է նման համապատասխանությունը: Հղում անելով ուրարտական պատկերազրության մեջ պահպանված կիսով չափ թռչուն, կիսով չափ կին դիցաբանական կերպարի վրա (նկ. 2), նա, իր հերթին, առաջարկում է ուր. *Aui* - հայ. *hau* «թռչուն» (< հ.-ե. **Hauei* «թռչուն») համադրումը⁹¹:



Նկար 2. Թռչնակերպ կնոջ ուրարտական արձանիկ

Ինչ վերաբերում է ուր. *Aui* - հիայ. *hau* «թռչուն» համեմատությունը, ապա այն մեզ նույնպես հավանական է թվում⁹², հատկապես եթե ընդունում ենք, որ *Baqtu(i)ne* /*Hutu(i)ne*-ն բախտի և հաջողության ուրարտական

⁹⁰ Ջահուկյան Գ., 1987, 444:

⁹¹ Դավթյան Ա., 2004, 128–9:

⁹² Սակայն, մյուս կողմից ուր. տեքստերում վկայված ^{KUR}*Abuni* երկրամասը մասնագետները նույնացնում են հայկական Հաունիք գավառի հետ [Арутюнян Н., 1985, 9–10; 2001, 492 և այլն]: Այս գավառի անունը իր հերթին առնչվում է հայկական Հաունի նախարարական տոհմի հետ, որը Մովսես Խորենացին կապում է *hau* «թռչուն» բառի հետ (տե՛ս Խորենացու հետևյալ տողերը՝ «ասեմ և զՍպանդունիսդ ի վերայ գենարանաց, և զՀաունիսդ բազեակիրս և բազեակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ» [Մովսես Խորենացի, Գիրք Բ, Գլուխ Է]: Իսկ դա նշանակում է, որ եթե ուր. *Aui* դիցանունն իսկապես կապ ունի հիայ. *hau* «թռչուն» բառի հետ, ապա սպասելի էր, որ այն, հավանաբար պետք է գրվեր *Abi* կամ *Api* ձևով:

աստվածն է: Նկատի ունենք այն, որ հնում թռչունների թռիչքով գուշակություններ էին կատարվում, և բախտը հաճախ առնչվում էր հենց թռչնի կերպարի հետ:

Եթե ամփոփենք այս ողջ շարադրանքը, ապա ուրարտական դիցարանի առաջին քառյակի (դիցերի և դիցուհիների) անունների հնարավոր ծագումնաբանության համար ի հայտ է գալիս հետևյալ պատկերը:

(H)al=Die /Hal-Die/ - հիայ. *հալ «արև» + դի «աստված»): Սույն ստուգաբանությունը հիմնված է հետևյալ կովանների վրա. 1. Haldie-ն ունի արևային/կրակե բնույթ, արևի աստվածն է, 2. հստակ երևում է Haldie - Միիր/Միթրա - Հելիոս ընդհանրությունը, 3. անվան Hal-Die վերլուծումն միանգամայն հնարավոր է և լրացուցիչ հիմնավորվում է Մեերի Դռան արձանագրությունում Haldi- փոխարեն Di- տարբերակի առկայությամբ, 4. առկա է ուր. (H)al-Die - հիայ. *հալ «արև» + դի «աստված» լիակատար հնչյունական և իմաստային համապատասխանություն: Ուստի, կարծում ենք, որ բավարար աստիճանի համոզվածությամբ կարելի է պնդել սույն ստուգաբանության վրա:

Teišeba (խուռ. Teššub/p): Ուրարտ. Teišeba-ի և խուրա-խեթական Teššub/p-ի ծագումնաբանական կապը կասկած չի հարուցում: Այս երկու դիցանուններն էլ ստուգաբանական վարկածների պակաս չեն զգում: Ուշագրավ է, որ դրանք իբրև կանոն արված են հնդեվրոպական հիմքի վրա: Այնուամենայնիվ, չնայած դրան, առայժմ դժվար է եղած ստուգաբանություններից առանձնացնել որևէ մեկը: Այնհայտ է, որ առկա է լրացուցիչ կովանների կարիք՝ եղած տարբերակներից որևէ մեկին նախապատվություն տալու, կամ, միգուցե, նորերը առաջ քաշելու համար: Մյուս կողմից, նկատի առնելով Teišeba-Teššub/p-ի պաշտամունքի վաղնշականությունը, չի բացառվում, որ նրանց անունները նույնպես ունեն հնագույն ծագում, որոնց արմատները ժամանակի ընթացքում մթագնել են:

Šiu=ine: Այս դիցանվան ստուգաբանության առկա երկու հիմնական վարկածներից ներկայումս մասնագետների մեծամասնությունը (Ի.Դյակոնով, Վ.Իվանով, Ս.Հմայակյան, Ա.Պետրոսյան և այլն) նախապատվությունը տալիս են վերջինիս խեթական (կամ մերձխեթական) ծագմանը (խեթ. ^dŠiuni, ^dŠiwanni «լուսի աստված» < հ.-ե. *diu (*dei) «փայլել, օր, արև, աստված»): Մենք նույնպես կարծում ենք, որ դա առավել հավանական տարբերակն է: Այս տարբերակի հետ շատ լավ խոսում է հին հայերենում պահպանված *սոյ*- (< *սիւ-) «լույս» բառարմատը: Չի բացառվում նաև ուր. Šiuine կապը հայկական *Միւնի-ք* նահանգի անվանման հետ (Ա.Պետրոսյան): Հավանական է նաև մեր կողմից առաջարկվող ուր. Šiuine - հիայ. *սիւն* «սյուն» (իբրև՝ *լույս*ն *սյուն*/շող) կապը: Սրա օգտին են խոսում եգիպտական արևի աստված Ռային նվիրված պաշտամունքային սյուները (*օրեկիսկները*), որոնք խորհրդանշում էին լույսե

շողը: Ինչ վերաբերում է ուր. Šiuine-ի և խուռ. Šimi/egi «արևի դից»-ի հնարավոր կապին, ապա հնչյունական անհամապատասխանության պատճառով այն առայժմ մնում է խնդրահարույց:

Baqtu/Խտս=(i)ne: Սեպանշանների բազմաթեքությամբ պայմանավորված հնարավոր է այս դիցանվան երկու՝ Baqtu=(i)ne կամ Խտս=(i)ne ընթերցումներ: Baqtu տարբերակի դեպքում այն ակնհայտորեն պետք է կապել հավանաբար իրանական ծագում ունեցող հիայ. *բախտ*, -ոյ «բախտ» բառաձևի հետ (Ա.Դավթյան), որի բնիկ ձևը պետք է լիներ **բախտ*-ն՝ ինչը և, մեր կարծիքով, վկայված է ուր. տեքստերում: Իսկ Խտս=(i)ne ընթերցման դեպքում նրա ծագումնաբանությունը մնում է անորոշ: Կարծում ենք, որ վերջինիս և խուռական *Խսդենա* և *Խսդելլա* իգական դիցուհիների հետ համապատասխանեցման փորձերը (Մ.Ռիմշնայդեր և այլք) անընդունելի են իմաստի առումով (հատկապես եթե հաշվի ենք առնում նույն արմատից կազմված ուր. *խտս=տսե* վերացական գոյականի հնարավոր իմաստները): Ուր. *խտս=տսե* - խուռ. *խսդ/բայահիմքի* համադրման հարցը նույնպես առայժմ մնում է բաց, քանզի թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը չունեն հուսալի թարգմանություն:

Waruba=(i)ne: Ըստ մասնագիտական գրականությունում առկա ստուգաբանական մի վարկածի պոլն դիցանունը պետք է համադրել հին հնդ. Waruna արական դիցանվան հետ (Ս.Հմայակյան, Ա.Պետրոսյան): Սրա հիմնական կռվաններն են. 1) նշված դիցանունների ակնհայտ հնչյունական նմանությունը, 2) մի կողմից *Խսդիե* - Waruba=(i)ne գույգի ամուսնական կապը, իսկ մյուս կողմից՝ Միթրա - Waruna փոխկապակցվածությունը: Բնականաբար նկատի է առնվում նաև *Խսդիե* - Միթր/Միթրա հաստատված ընդհանրությունը: Այս վարկածի խնդրահարույց կողմը, թերևս, հին հնդ. Waruna-ի արական բնույթն է, ի հակադրություն ուր. Waruba=(i)ne-ի: Անսովոր է նաև հին հնդկական դիցանվան հավանական վկայությունը ուրարտական դիցարանում, որում ի հակադրություն խուռասական դիցարանի նման օրինակներ չկան: Մեր կարծիքով ուր. Waruba=(i)ne-ի մեջ կարելի է տեսնել հիայ. *գարուն* «գարուն» բառը: Մեր այս առաջարկը հիմնված է՝ 1) սույն բառերի հնչյունական նմանության և 2) ուր. Waruba=(i)ne-ի նաև բուսականության հովանավոր լինելու հավանականության վրա (նա բազմիցս պատկերված է ձեռքին ունենալով բույս /ճյուղ): Իբրև լրացուցիչ փաստարկ կարելի է ներկայացնել նաև հայ. *գարուն* բառով կազմվող անձնանունների առկայությունը: Թերևս, այս երկու ստուգաբանություններն էլ ունեն որոշակի հիմք, բայց դեռևս մնում են իբրև վարկածներ:

Baba: Այս դիցուհին, ըստ երևույթին, պետք է համապատասխանեցնել խուռա-լուվական Kubaba (> Kibele ?)-ի (Ս.Հմայակյան) և շում. Baba-ի (Ա.Դավթյան) հետ: Կարծում ենք, որ Kubaba (< Ku-baba ?) և Baba անունները կապված են նաև ծագումնաբանորեն: Մասնագետները նաև մատնանշում են

ուր. Baba դիցուի՜ու և baba «լեռ, բլուր» գոյականի ակնհայտ հնչյունական նույնությունը, որոնց իմաստային կապը ապահովելու համար բերում են տարբեր մեկնաբանություններ (Ա.Պետրոսյան, Մ.Բադալյան): Մեր կարծիքով իբրև նման իմաստային կապի օրինակ կարող է ծառայել վաղնջական կելտական Anu (Ana, Anann) մայր դիցուի՜ու կերպարը, որը սերտորեն առնչվում է գույգ լեռների (բլուրների) պաշտամունքի հետ: Այս կապն ավելի հավանական է դառնում, եթե հաշվի ենք առնում, որ Baba-ի ամուսինը (արական գույգը) ընկալվել է նաև, իբրև գույգ լեռների վրա կանգնած աստված: Իբրև նման իմաստային կապի հիմնավորում նշվում է նաև ուր. Baba դիցուի՜ու հնարավոր աստղագիտական կապը Կասիոպեա համաստեղության հետ (Ա. Դավթյան): Նկատի է առնվում, որ վերջինս ունի M-աձև տեսք և հիշեցնում է երկգագաթ լեռ:

Դսքս(ո)ea: Ուրարտական այս դիցուի՜ու անունն է կրում Ուրարտուի մայրաքաղաք Դսքա /Tosra/-ն, որն արքադական աղբյուրներում վկայվում է Դսքա ձևով: Թե՛ առաջինը, թե՛ երկրորդն առայժմ որևէ քիչ թե շատ արժանահավատ ստուգաբանություն չունեն:

Aui: Որոշ հետազոտողներ սույն դիցուի՜ու անվան մեջ տեսնում են «անդրաշխարհ» իմաստը (Ի.Մեշանինով, Ա.Պետրոսյան): Սակայն նման թարգմանությունը ենթադրական է և ոչնչով չի հիմնավորվում: Ըստ մեկ այլ մեկնաբանության (Ա.Դավթյան) Aui-ն պետք է համադրել հայ. հաւ «(էգ) թռչուն» բառի հետ: Մեր կարծիքով, այս վերջին ստուգաբանությունը ավելի հավանական է, հատկապես, եթե ընդունենք, որ Aui-ի ամուսինը (արական գույգը) բախտի և ճակատագրի աստվածն էր: Իսկ հնում թռչունների թռիչքով հաճախ գուշակություններ էին կատարվում: Ամեն դեպքում վերջնական պատասխան առայժմ դժվար է տալ և առաջարկված ստուգաբանությունները լրացուցիչ հիմնավորումների կարիք ունեն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հ., Հառց անձնանունների բառարան, հ. I, Երևան, 1942: հ. IV, Երևան, 1979:

Ամալյան Հ., Բառգիրք հայոց, Երևան, 1975:

Այվազյան Ս., Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններ, հ. I–II, Երևան, 2003, 2006:

Այվազյան Ս., Ուրարտերեն-հայերեն. բառապաշար և պատմահամեմատական քերականություն, Երևան, 2008:

Այվազյան Ս., Ուրարտերեն, Երևան, 2013:

Այվազյան Ս., Հայերենի որոշ հնչյունափոխությունների ժամանակաշրջանի ճշգրտման հնարավորությունը Վանի սեպագիր արձանագրությունների միջոցով, ՊԲՀ, 1, 208–13:

Արմին Ա., Միերի Դուռ: հնագույն թվային համակարգը որպես տիեզերքի կառույց, Լոս Անջելես, 2008:

- Բադալյան Մ.**, Ուրարտանիի և Բագրարթուի հարաբերակցության շուրջ, *Մերձավոր Արևելք*, VIII, 2012, 23–39:
- Բադալյան Մ.**, Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը, *Թեկ. Ատենախոս.*, Երևան, 2015:
- Գրեկյան Ե.**, Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ, Ուրարտուի արքաները, *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, XXIII, 2004, 315–338:
- Գիրշման Ռ.**, Աքեմենյան քաղաքակրթությունը և Ուրարտուն, *Իրան-Նամէ*, 5, 1993, 16–17:
- Դավթյան Ա.**, Հայոց աստղային դիցաբանություն, Երևան, 2004:
- Ղազարյան Ռ.**, Ավետիսյան Մ. Միջին Հայերենի Բառարան, հ. 2, Երևան, 2009:
- Ղարապողյան Ա.**, Հայդե դիցանվան ստուգաբանության հարցի շուրջը, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Գավառի պետական համալսարան, 13, 2011, էջ 203–209:
- Ղափանցյան Գ.**, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940:
- Հմայակյան Ս.**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990:
- Մնացականյան Ա.**, Մաշտոց անվան ստուգաբանությունը, *ԼՀԳ*, 8, 1979, 81–93:
- Մովսես Խորենացի**, Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն հայոց, Երևան, 1981:
- Պետրոսյան Ա.**, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները: Հնդեվրոպական առասպելներ և պատմական նախատիպեր, Երևան, 1997:
- Պետրոսյան Ա.**, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, *ՊԲՀ*, 2, 2002, 243–270:
- Պետրոսյան Ա.**, Արամազդ. Կերպար, պաշտամունք, նախատիպեր, Երևան, 2006ա:
- Պետրոսյան Ա.**, Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006բ:
- Պետրոսյան Ս.**, Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, *ՊԲՀ*, 4, 1979, 46–58:
- Պետրոսյան Ս.**, Արևի աստվածը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ, *ՊԲՀ*, 3, 2005, 232–247:
- Ջահուկյան Գ.**, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, *ՊԲՀ*, 1, 1986, 43–58:
- Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան, Երևան, 1987:
- Ջահուկյան Գ.**, Ուրարտերենը և հայերենը (Բ. Ն. Առաքելեան, Գ. Բ. Ջահուկեան, Գ. Խ. Սարգսեան, Ուրարտու–Հայաստան, 127–168), Երևան, 1988:
- Ջահուկյան Գ.**, Ուրարտական ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին, *ՊԲՀ*, 2000, I, 124–9:
- Ջահուկյան Գ.**, Ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010:
- Սարգսյան Վ.**, Ուրարտական քաղաքակրթությունը և բասկերի նախահայրենիքի հարցը, Երևան, 1998:
- Амаякян С.**, Варуна-Ахурамазда и Уарубаине-Багмашту, *Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья*, Ереван, 1990, 48–49.
- Арутюнян Н.**, Топонимика Урарту, Ереван, 1985.
- Арутюнян Н.**, К чтению и интерпретации урартской культовой надписи “Мхери дур”, *Мировая Культура, Традиции и Современность*, Москва, 1991.
- Арутюнян Н.**, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
- Бягов Л.**, К вопросу об интерпретации Халди и Арубани, *Լրագիր*, 1, 1974, 98–101.
- Вардумян Г.**, Дохристианские культы армян, *Հայ ազգագրություն և բնաշխարհագրություն, նյութեր և փաստաթղթեր*, հ. 18, Երևան, 1991, 59–146.
- Вильгельм (Вильхельм) Г.**, К хурритской и урартской грамматике, *Древний Восток*, 5, Ереван, 1988, 93–132.
- Вильгельм (Вильхельм) Г.**, Древний народ хурриты. (пер. с нем.), Москва, 1992.
- Гамкрелидзе Т., Иванов В.**, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1974.

- Грантовский Э.**, Ранняя история иранских племён в Передней Азии, Москва, 1970.
- Дьяконов И.**, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, *Вестник древней истории*, Москва, 1951, 3, 207–252.
- Дьяконов И.**, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963.
- Дьяконов И.**, О прародине носителей индоевропейских диалектов. I. *Вестник древней истории*, Москва, 1982, 3, 3–30.
- Дьяконов И.**, К вопросу о символе Халди, *Древний Восток*, IV, Ереван, 1983, 190–194.
- Дьяконов И.**, О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах, *Древний Восток*, V, Ереван, 1988а, 133–180.
- Дьяконов И.**, Жертвоприношения в Тейшебайни, *Кавказско-ближневосточный сборник*, VII, Тбилиси, 1988b, 55–68.
- Дьяконов И.**, Архаические мифы Востока и Запада, Москва, 1990.
- Иванов В.**, Хеттский язык, Москва, 2001 (1-ое изд. 1963).
- Иванов В.**, Анатолийские языки: *Древние языки малой азии (сборник статей, под редакцией И. Дьяконова и В. Иванова)*, Москва, 1980, 129–160.
- Иванов В.**, Кубаба, *Мифы народов мира, второе издание*, Том 2, Москва, 1992а, 20.
- Иванов В.**, Хеттская мифология, *Мифы народов мира*, Том 2, Москва, 1992b, 590–592.
- Меликишвили Г.**, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.
- Меликишвили Г.**, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
- Мещанинов И.**, Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Л., 1978.
- Капанцян Г.**, Об Урартском божестве Шебиту, Ереван, 1947.
- Лосева И.**, Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (к вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубани), в кн. *Древний мир, Сборник статей академику Василию Васильевичу Струве*, Москва, 1962, 300–311.
- Петросян А.**, Структура урартского, древнейшего армянского и индоевропейских пантеонов в свете данных языкознания и этнографии, *Հայ ժողովրդական մշակույթի հանապառօնական հիմնադրամի կողմից հրատարակված Հայկական ժողովրդական մշակույթի VIII կոնֆերանսի*, Երևան, 1988, 56–63.
- Петросян А.**, Отражение индоевропейского корня **uel* - в армянской мифологии, *ԼՀԳ*, 1, 1987, 56–70.
- Петросян А.**, Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди, *Հայկական «Մանկագիտական հանձնաժողովի» հանդեսի հիմնադրամի կողմից հրատարակված Հայկական ժողովրդական մշակույթի հանապառօնական հիմնադրամի կողմից հրատարակված Հայկական ժողովրդական մշակույթի VIII կոնֆերանսի*, Երևան, 2004, 42–60.
- Пиотровский Б.**, Ванское царство (Урарту), Москва, 1959.
- Пиотровский Б.**, Урартская мифология, *Мифы народов мира, второе издание*, Том 2, Москва, 1992, 549–550.
- Фрайданк Г.**, Новые данные об отношениях среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами, *Древний Восток*, II, Ереван, 1976, 86–88.
- Хачикян М.**, Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985.
- Archi A.**, The Anatolian Fate-Goddesses and their Different Traditions, in. *Diversity and standardization: perspectives on social and political norms in the ancient Near East*. Ed. by Eva Cancik-Kirschbaum, ..., Berlin, 2013, 1–26.
- Barnett R.**, Urartu, Cambridge Ancient history, Vol. 3, part 1, chapter VIII, London, 2008, 314–371.
- Belli O.**, The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, Istanbul, 1999.
- Berneker E.**, Slavisches etymologisches Wörterbuch, 2 Aufl., Bd 1, Heidelberg, 1924.
- Dexter M.**, Ancient Felines and the Great-Goddess in Anatolia: Kubaba and Cybele, in *Proceedings of the 20th Annual UCLA Indo-European Conference Los Angeles October 31–November 1, 2008*, Ed. by S.W. Jamison, ... Bremen, 2009, 53–68.

- Diakonoff I.**, Hurrisch und Urartäisch, München, 1971.
- Dijkstra M.**, The Weather God on Two Mountains, *Ugarit-Forschungen*, Münster, Band. 23, 1991, 127–140.
- Fournet A.**, A Dictionary of Proto-Indo-European with Hurrian Comparative Indications, part 1, *The Macro-Comparative Journal*, 2010, Vol. 1, № 1. http://diachronica.pagesperso-orange.fr/TMCJ_vol_1.1.html.
- Fournet A., Bomhard A.**, The Indo-European Elements in Hurrian, La Garenne Colombes/Charleston, 2010.
- Fournet A., Bomhard A.**, Response to Alexei Kassian's review of The Indo-European Elements in Hurrian, *Вестник Российского государственного гуманитарного университета, Филология. Вопросы языкового родства*, 2011, 5, 135–145.
- Friedrich J.**, Aus Verschiedenen Keilschriftsprachen, *orientalia*, 1940, Vol. 9, 205–218.
- Gary P.**, Talcott R. Stargazing in Ancient Egypt, *Astronomy*, June, 2006, 62–67.
- Grekyan Y.**, The Will of Menua and the Gods of Urartu, *Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 2006, 1, 150–195.
- Hübschmann H.**, Armenische Grammatik, Hildesheim, 1895–1897.
- Kassian A.**, Hurro-Urartian from the lexicostatistical viewpoint, *Ugarit-Forschungen*, Band 42, Münster, 2011, 383–451.
- Knight S.**, Goddess Bless!: Divine Affirmations, Prayers, and Blessings, Boston, 2002.
- Labat R. Malbran-Labat F.**, Manuel d'épigraphie akkadienne: Signes, syllabaire, idéogrammes, Paris, 2002.
- Laroche E.**, Teššub, Ḫebat et leur cour, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 2, 1948, 113–136.
- Laroche E.**, Glossaire de la langue hurrite, Paris, 1980.
- Lehmann-Haupt C.**, Armenien einst und jetzt II/2, Berlin und Leipzig, 1931.
- Leick G.**, A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, New York, 2003.
- Luckenbill D.**, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. II, Chicago, 1927.
- Monaghan P.**, The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore, New York, 2004.
- Martirosyan H.**, Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon, *Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series*, 8, Leiden-Boston, 2010.
- Melikišvili G.**, Die Götterpaartrias an der Spitze des urartäischen Pantheons, *Orientalia*, vol. 34, fasc. 4, 1965, 441–445.
- Petrosyan A.**, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Myth and History, *Journal of Indo-European Studies, Monograph series*, 42, Washington DC, 2002.
- Petrosyan A.**, Haldi and Mithra/Mher, *Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 1, 2006, 222–238.
- Petrosyan A.**, The Cities of Kumme, Kummana and Their Gods Teššub/Teišeba, Archaeology and Language: *Indo-European Studies Presented to James P. Mallory, Journal of Indo-European Studies, Monograph series*, 60, Washington DC, 2012, 141–155.
- Pokorny J.**, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, Bern, 1959.
- Radner K.**, Between a rock and a hard place: Muṣaṣir, Kumme, Ukku and Subria – the buffer states between Assyria and Urartu, in *S. Kroll et al. (eds.), Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007, Acta Iranica*, 51, Leuven, 2012, 243–264.
- Riemschneider M.**, Die urartäischen Gottheiten, *orientalia*, 2, 1963, 148–169.
- Salvini M.**, “Una 'bilingue’” Assiro-Urartea, *Studia Mediterranea*, II, *Piero Meriggi didcata*, ed. by O. Carruba, Pavia, 1979, 275–294.
- Salvini M.**, Die Hurritischen Überlieferungen des Gilgameš-Epos und der Kešši-Erzählung, in: *V. Haas (ed.), Hurriter und Hurritisch, Xenia* 21, Konstanz, 1988, 157–172.

- Salvini M.**, The historical background of the Urartian monument of Methher Kapısı, *Anatolian Iron Ages*, III, 1994, 205–207.
- Salvini M.**, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995.
- Salvini M.**, Eine urartäische Felsinschrift in der Region Nachičevan, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 88, 1, 1998, 94–99.
- Salvini M.**, Note di lessico urarteo, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLIV/2, 2002, 339–341.
- Salvini M.**, Corpus dei testi urartei (CTU), Vol. 1–3, 2008, Vol. 4, 2012, Roma.
- Salvini M.**, Wegner I. Einführung in die urartäische Sprache, Wiesbaden, 2014.
- Wegner I.**, Einführung in die hurritische Sprache, 2-nd ed. Wiesbaden, 2007.
- Walker C.**, Texts and fragments, *Journal of Cuneiform Studies*, 30/4, 1978, 234–249.
- Zimansky P.**, Ancient Ararat: Handbook of Urartian Studies, New York, 1988.
- Zimansky P.**, Urartu as Empire: Cultural Integration in the kingdom of Van, in *S. Kroll et al. (eds.), Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007, Acta Iranica*, 51, 2012, 101–110.

Համառոտագրություններ

ալբ. - ալբաներեն	հհայ. - հին հայերեն
ավ. - ավեստերեն	հնդ.- հնդկերեն, հնդկական
աքք. - աքքադերեն	հուն.- հուներեն
իրան. - իրանական	շում.- շումերերեն, շումերական
խուռ. - խուռերեն	սալ. - սալյայերեն
խեթ. - խեթերեն	վանկ. - վանկագիր
լատ. - լատիներեն	վեդ.- վեդայական
հ.-ե. - հնդեվրոպական	ուր.- ուրարտերեն, ուրարտական

SARGIS AYVAZYAN
Institute of History, NAS RA
sarayvaz@gmail.com

THE ETYMOLOGY OF THE URARTIAN THEONYMS SUMMARY

We know that the Urartian (Ancient Armenian) pantheon by its structure and features is closely connected to the Indo-European worldviews. The apparent Mithraic nature of the Urartian supreme god Կալ-Դիե /Hal-Diə/ also indicates that link. The historical-linguistic analysis of the Urartian supreme gods' names (Կալ-Դիե, Թեիշեբա, Տիւ=ինե, Վարուբա=(i)նե, maybe also Բաղտւ=(i)նե - if such a reading is correct) attests their Indo-European roots. Moreover, the theonyms Կալ-Դիե (**hal+di* < *PIE *saṷH-l̥* + *PIE *dhēs*), Բաղտւ=(i)նե (**bakto* < *PIE *bhag-to*), and possibly Թեիշեբա, Վարուբա=(i)նե, Աւի developed in the Armenian linguistic environment. Namely they are native Armenian words (names). The other Urartian theonyms, even if their Armenian origin is not confirmed, have definite Armenian word parallels (Ur. Baba “Mother goddess, goddess of the earth” - *babane* “mount”, OArm. *babay* “hill”, Ur. Տիւ=ինե /Siw=in/ “God of the sun and the light” - OArm. *soy* (< **siw*) “light”). Perhaps some Urartian theonyms are (also) observed in the Armenian toponymes: Տիւ=ինե - OArm. *Siwni-k*, Մշքու(ն)եա - Մշքա (the capital of Urartu) - OArm. *Tosp* (gen. *Tospa-y*), maybe also Ur. -šeba /-sewa/ < (Tei-šeba) - OArm. *Sewan*:

САРГИС АЙВАЗЯН

Институт истории НАН РА

sarayvaz@gmail.com

ЭТИМОЛОГИЯ УРАРТСКИХ ТЕОНИМОВ РЕЗЮМЕ

Известно, что урартский пантеон по своей структуре и функциональности тесно связан с индоевропейским мировоззрением. Очевидная митраическая природа урартского верховного бога Хал-Ди /Hal-Diə/ также указывает на эту связь. Историко-лингвистический анализ имён урартских верховных богов Ҳal-Die, Teišeba, Šiu=ine, Waruba=(i)ne, свидетельствует об их индоевропейских корнях. То же можно сказать о Вақту=(i)ne - если это верное прочтение. Кроме того, теонимы Ҳal-Die (hal + di < и.-е. *saḡH-l̥ + и.-е. *dhēs), Вақту=(i)ne (*bakto < и.-е. *bhag-to), возможно, также и Teišeba, Waruba=(i)ne, Auī развивались в армянской языковой среде. То есть эти теонимы коренные армянские слова. Остальные урартские теонимы, даже если их армянское происхождение не подтверждается, имеют определенные параллели в армянском языке (ур. *Baba* «богиня-мать, богиня земли» - *babane* «гора», др.-арм. *babau* «холм», ур. *Šiu=ine* «бог солнца и света» - др.-арм. *soy* (< **siw*) «свет»). Некоторые урартские теонимы засвидетельствованы (также) в армянских топонимах: ур. *Šiu=ine* - др.-арм. *Siwni-k*, ур. *Ṭšpu(n)ea* - *Ṭšpa* (столица Урарту) - др.-арм. *Tosp* (ген. *Tospa-y*), быть может также ур. -šeba < (Tei-šeba) - др.-арм. *Sewan*.